

PRVI DIO

BORBENI PUT BRIGADE

TOMISLAV JELIC

KRONOLOGIJA
BORBENOG PUTA PRVE PROLETERSKE NARODNO-
-OSLOBODILAČKE UDARNE BRIGADE
(od 21. XII 1941. do 9. V 1945. godine)

Poslije sjednice, održane 7. prosinca 1941. u Drenovi, Centralni komitet i Vrhovni štab izdali su uputstva za formiranje Prve proleTERSKE NOU brigade. U tom cilju naređeno je Crnogorskom partizanskom odredu da brzo oslobodi Rudo, u kojemu su bili četnici. Dijelovi bataljona »18. oktobar« ušli su u Rudo 17. prosinca 1941. Lovčenski bataljon, Komska četa, Crnogorski bataljon »Bijeli Pavle«, Kragujevački, Šumadijski, Kraljevački odred i Vrhovni štab stigli su u Rudo 19. prosinca 1941. godine.¹

Gradić Rudo je iz časa u čas 19. i 20. prosinca dobivao sve svečaniji izgled. Radionice i radnje angažirane su da rade za potrebe partizanskih jedinica. U jedinicama su obavljene potrebne pripreme – reorganizacija četa i bataljona. U Sokolskom domu održan je sastanak partijsko-političkih rukovodilaca na kojem je govorio Filip Kljajić Fića. Mjesto je puno partizana. Sve živi u nekom posebnom raspoloženju, očekujući konačan ishod svega toga, jer svi nisu znali što tek predstoji.

Osvanuo je 21. prosinac; jutro je bilo tmurno, hladno, s vlažnom susnježicom – pravi zimski dan. Bataljoni su postrojani na trgu u centru, očekujući vrhovnog komandanta. Mnogi još nisu bili svjesni tog velikog događaja koji će se zbiti u srcu porobljene Evrope. Osim užeg rukovodstva malo je tko znao toga časa kakav će značaj imati taj dan za daljnji razvitak narodno-oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

21–31. XII 1941. – U 8 sati nailazi Vrhovni komandant. Filip Kljajić Fića komanduje »mirno« i predaje raport. Vrhovni komandant u pratnji Fiće obilazi postrojenu brigadu, zatim dolazi ispred sredine stroja i pozdravlja borce partizanskim pozdravom »smrt fašizmu«. Brigada je gromko odgovorila: »sloboda narodu«. Potom Filip Kljajić Fića, prvi politički komesar brigade, čita naredbu o formiranju brigade:²

»Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije u sporazumu sa Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije resio je da se formira 1. proleTERSka narodnooslobodilačka udarna brigada u borbi za oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i svih narodnih izdajica.

¹ Miloš Vuksanović, Prva proleTERSka brigada, str. 13. i 14, Beograd, 1981.

² Miloš Vuksanović, n. d., str. 14–15.

U sastav 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade za sada ulaze sledeće partizanske jedinice:

1) Prvi i 2. crnogorski partizanski bataljon, u čijem sastavu se nalaze sledeće partizanske jedinice: 1. i 2. cetinjska četa i Komska četa (1. bataljon); 1. piperska četa, 2. kučka četa i 3. bjelopavlička četa (2. bataljon).

2) Kragujevački bataljon u sastavu tri čete;

3) Kraljevački bataljon u sastavu tri čete;

4) Šumadijski bataljon od dve čete u čiji sastav ulazi i 3. užička četa.

Ova brigada nosi naziv 1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada. Formiranje ove brigade mora biti završeno do 22. XII 1941. godine. Komandu nad brigadom ima privremeno Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Za političkog komesara 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade imenovan je drug Fića.

Pravila za ovu brigadu izradiće se do 28. XII 1941. godine i naređuje se komandantima i komandirima ove brigade da se borci temeljito upoznaju sa vojničkim pravilima ove brigade.

Brigada dobija zastavu. Zastava je crvena i na sredini polja nalazi se petokraka zvezda sa srpom i čekićem, a na rubu, kraj koplja, izvezeni su inicijali brigade.

21. XII 1941. g.

Centralni komitet Komunističke
partije Jugoslavije
Vrhovni Štab
Narodnooslobodilačkih partizanskih
odreda Jugoslavije
T it O <

Zatim je postrojenim borcima proleterima govorio Vrhovni komandant. Rekao im je, pored ostalog, da će biti potčinjeni Vrhovnom štabu, da je Brigada vojska Partije, njen borbeni odred, da visoko nose proletersku zastavu, da će se boriti širom zemlje, ona će nositi zastavu bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti, bit će to škola kadrova koja će svojom borbom onemogućiti povratak na staro, bit će oslonac naše nove vlasti, vlasti radnika i seljaka, borba će biti duga, vrlo teška i iscrpljujuća, ali će proleter i sve to uspješno savladati.

Govor Vrhovnog komandanta borci su pažljivo slušali, a na njihovim licima moglo se vidjeti kao da se zaklinju da će biti dostojni imena proletera. Poslije toga zaorila se pjesma. Borci Četvrtog kraljevačkog bataljona zapjevali su Internacionalu koju je prihvatila cijela Brigada. Počelo je opće veselje uz kolo i pjevanje borbenih pjesama.³

Naredba, pročitana pred strojem u Rudom 21. prosinca 1941, ubrzo je zamijenjena (dopunjena) novom kojom je predviđeno da u sastav Brigade uđu još neki bataljoni. Prema novoj naredbi u sastav Brigade ušao je i Beogradski bataljon Posavskog NOPO, kao Šesti bataljon, a trebalo je da uđe i jedan bosanski kao Sedmi bataljon sastavljen od tri čete. Bilo je predviđeno da u najskorije vrijeme u Brigadu uđe još nekoliko bataljona iz drugih krajeva Jugoslavije. Međutim, u sastav Brigade nikad nije ušao bosanski bataljon ni drugi bataljoni predviđeni tom dopunom naredbe.

U Rudom 21. prosinca bilo je u stroju samo pet bataljona. Šesti beogradski, koji je u to vrijeme napadao na Sjenicu stigao je u sastav Brigade sredinom siječnja 1942. kod Prače na sjevernim padinama Jahorine.

Prvi crnogorski bataljon bio je sastavljen od boraca iz Lovćenskog, Romskog i manjeg broja iz drugih odreda. Drugi crnogorski bataljon — od boraca iz bataljona »-18. oktobar« i »Bijeli Pavle«. Treći Kragujevački bataljon — od boraca iz tri bataljona Kragujevačkog partizanskog odreda. Četvrti kralje-

³ Miloš Vuksanović, n. d., str. 15. 1 16.

vački bataljon iz Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda. Peti šumadijski bataljon od boraca Šumadijskog odreda, Užičke čete i nekoliko izbjeglica iz Vojvodine, a Šesti beogradski bataljon od boraca iz Posavskog partizanskog odreda.

U stroju u Rudom 21. prosinca 1941. bilo je oko 1000 boraca (bez 6. bataljona). Računajući i Šesti beogradski bataljon Brigada je imala ukupno 1199 boraca i starješina.

Za prvog komandanta Prve proleterske NOU brigade postavljen je Koča Popović. U brigadu je stigao 28. prosinca 1941.⁴

Još dok su se jedinice prikupljale radi formiranja Prve proleterske brigade, četnici koji su pobjegli iz Rudog 17. prosinca izvijestili su Talijane u Višegradu i Priboju o dolasku i prikupljanju partizana u rajonu Rudog. Talijani su odmah angažirali tri ojačane čete iz divizije »Pusteria« i uputili ih prema Rudom: jednu ojačanu četvu iz Višegrada preko Paštan brda, drugu od Belog brida preko Stolova i treću iz Priboja preko Ušća.

Pretpostavljajući da će Talijani intervenirati čim dobiju obavještenja, Vrhovni štab je naredio bataljonu »Bijeli Pavle« da ostane na položajima radi osiguranja od Priboja, a Štab Brigade je odmah nakon osnivanja 21. prosinca uputio bataljone da dočekaju talijanske kolone koje su se kretale ka Rudom.

Talijanska kolona iz Višegrada stigla je 21. prosinca do sela Gaočića, u neposrednu blizinu Rudog, gdje se našla samo manja patrola 3. bataljona. Prijetila je opasnost Vrhovnom štabu koji se nalazio u Rudom. Odmah su u susret toj koloni upućeni 3. i 4. bataljon i oni su energično napali isturene dijelove Talijana i natjerali ih da se povuku u sastav glavnine koja se nalazila u seoskoj školi. Bataljoni su opkolili školu. U oštroj borbi u akciju su ušli bombaši. Talijani se grčevito brane. Borba traje cijelu noć. Najzad su proleter i prodrli u školu i branitelji su se predali. Ne računajući poginule, zarobljeno je preko 120 vojnika i oficira. Zaplijenjena su 2 teška i 3 laka minobacača, 3 mitraljeza, 9 puškomitraljeza i veće količine municije i druge opreme.

Druge dvije talijanske kolone koje su nastupale od Belog brda i Priboja u protivnapadu i žestokoj borbi razbio je 2. i 5. bataljon, natjeravši Talijane da se vrate u polazne garnizone.

Tako je uspješno završila prva borba Prve proleterske brigade, razbivši neprijateljske kolone i nanijevši mu velike gubitke. Tako je Brigada već 22. prosinca dokazala da će časno nositi ime koje je dobila.

Pobjede u Gaočićima, kod Mioča i na Stolovima vrlo su značajne za brigadu, posebno za 3. 4. i 5. bataljon kojima je to prva pobjeda poslije teških obrambenih borbi pri povlačenju iz Srbije. Na djelu je pokazana snaga Brigade. Ojačano je njeno naoružanje i povećano samopouzdanje boraca. U tim prvim borbama 21, naročito 22. prosinca 1941. samo jedan dan poslije formiranja, bataljoni su ostvarili primjerenu suradnju u borbi.⁵

Vrhovni štab s prethodnicom Prve proleterske brigade napušta Rudo i preko Međeđe 24. prosinca stiže u Rogaticu, gdje su se nalazile dvije komande mjesta — partizanska i četnička. Odmah se uočilo da je u istočnoj Bosni zbog četničke propagande prelaženje boraca iz partizanskih odreda u četničke jedinice bilo vrlo brojno.

Vidjevši kakva je situacija, Vrhovni je štab na sjednici u Rogatici 25. prosinca naredio da cijela Prva proleterska brigada napusti bojište oko Rudog

⁴ Miloš Vuksanović, n. d., str. 16–19.

⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str. 23. i 24.

i hitno dođe u rajon Rogatice. Istovremeno, Vrhovni štab donosa odluku o zadacima i daljem kretanju Brigade na području Romanije put Vareša. U rajonu Rogatice privremeno su zadržani 3, 4. i 5. bataljon, a 1. i 2. u Podromaniji sa zadatkom da očiste okolna sela od pljačkaša i raznih četničkih grupa, te da učvrste partizanske pozicije poremećene pojačanom četničkom propagandom.⁶

Krajem prosinca u Rogatici je formirana četa pratećih oruđa Brigade od postojećih i zaplijenjenih oruđa kod Rudog 22. li 23. prosinca.⁷

1–30. I 1942. — Početkom siječnja, Prva proleterska brigada, po naređenju Vrhovnog štaba, sve se više orijentira ka Varešu i Han-Pijesku. Tako svaki bataljon dobiva nove zadatke i pravce djelovanja: Prvi, a zatim i Treći upućuju se preko Podromanije ka Varešu i Brezi, gdje su se povezali sa partizanskim odredom »Zvijezda«. Drugi bataljon je bio u Srednjem sa jednom četom u selu Cevljenovići koja je osiguravala Vrhovni štab. Četvrti bataljon bio je u Knežinama, a 5. u Žljebovima, na komunikaciji Han-Pijesak—Sokolac. Šesti bataljon 4. siječnja nalazio se u rajonu Nove Varoši gdje je dobio naređenje da ulazi u sastav Prve proleterske brigade, a potom je krenuo preko Lima i Sandžaka ka Rogatici i Prači.⁸

Tako je Prva proleterska NOU brigada bila raspoređena na širokom frontu, a bataljoni su gotovo samostalno djelovali u duhu dobivenih naređenja i uputstava od Vrhovnog štaba.

Glavne partizanske snage u istočnoj Bosni početkom siječnja 1942. pored Prve proleterske brigade sačinjavali su: Romanijski partizanski odred (orijentiran prema Sarajevu), Birčanski prema Zvoniku i Ozranski prema Varešu i dolini rijeke Bosne. Oni su bili slabo naoružani, minimalne manevarske sposobnosti, a i osipanje je uzimalo sve više maha, pa nisu ni mogli predstavljati neku veću opasnost za neprijatelja.

Doznajući da neprijatelj iz Sarajeva, Višegrada, Zvornika i Kladrnja priprema ofanzivne akcije prema slobodnoj teritoriji u istočnoj Bosni, Vrhovni štab je odustao od planiranih borbenih zadataka Prve proleterske brigade prema Varešu i odlučio se da brigada sudjeluje u obrani slobodne teritorije. Glavnina Brigade, 1, 2. i 3. bataljon raspoređeni su u rajonu Srednje—Nišići—Okruglica, 4. bataljon u Knežini, sa jednom četom prema Rogatici, 5. bataljon u Žljebovima, orijentiran prema Han-Pijesku i Vlasenici da djeluje sa drugim partizanskim odredima na tom pravcu, 6. bataljon koji je stigao 13. siječnja zadržan je kod Prače.

Dobro opremljene neprijateljske snage 14. siječnja počinju planirane operacije sa smučarskim jedinicama protiv partizanskih jedinica u istočnoj Bosni da ih potisnu i grupiraju na malom prostoru između Han-Pijeska i Oločja i tu ih unište. Partizanski odredi koji su se prvi sukobili sa njemačkim i ustaškim snagama davali su vrlo slab otpor a dio četničkih snaga koje je Vrhovni štab nastojao pridobiti u borbi protiv ustaša i Nijemaca, napuštao je položaje bez ikakvog otpora; tako je jedina organizirana jedinica na tom teritoriju bila Prva proleterska brigada, koja se, neovisno o spremnosti li organiziranosti, nije mogla ozbiljnije suprotstaviti vrlo jakim udruženim neprijateljskim snagama.

⁶ Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, knjiga 1, str. 178. i 179, Beograd, 1963. Miloš Vuksanović, n. d., str. 26. i 27.

⁷ Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske, str. 70, Beograd, 1977.

⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 27.

Ne znajući još namjere neprijatelja, Štab Brigade je 16. i 17. siječnja uputio 1. i 3. bataljon da napadnu posadu i poruše prugu između Vareša i Breze. Napad je djelomično uspio. Potom su se bataljoni vratili u Okruglicu.

Vrhovni štab je 15. siječnja dobio obavještenja da neprijatelj priprema mnogo jaču ofanzivu nego što se očekivalo. Zato je promijenjena ranija odluka o obrani slobodnog teritorija, a odlučeno je da se sa glavninom Brigade, usiljenim maršem, od Cevljenovača preko Podnoimanije, rijeke Prače kod Renovice, prebaci na Jahorinu. Kolona Vrhovnog štaba krenula je čim je zanoćilo 16. siječnja. U koloni je bila jedna četa 2. bataljona, a u putu se priključio 4. bataljon i jedna četa iz 5. bataljona. Kolona je prešla prugu i komunikaciju 18. siječnja, gdje joj se priključio i 6. beogradski bataljon koji je osiguravao kolonu Vrhovnog štaba od pravca Sarajeva. S ovom kolonom trebao je da maršira i 2. bataljon, ali nije stigao na vrijeme. Vrhovni štab je stigao u Foču oko 25. siječnja. Prema tome, glavnina Prve proleterske brigade ostala je na Romaniji zajedno sa komandantom Brigade. Petoim bataljonu uopće nije stiglo naređenje za pokret i on je ostao na položajima prema Vlasenici. Prvi i treći bataljon trebali su da ostanu i pomognu partizanskim odredima na terenu.⁹

Peti bataljon, Posavska četa i manji dijelovi Romanijskog i Birčanskog odreda zanoćili su 20. siječnja u Pjenovcu. Ujutro 21. siječnja dugo i nepotrebno su se zadržali na željezničkoj stanici. Sa grupom je komandirao Slaviša Vajner Čiča, komandant Romanijskog odreda. Iz šume su naišli njemački skijašd, a duž pruge konjica. Opoljeni u dubokoj jaruzi strmih i snijegom pokrivenih strana, partizani su se našli u vrlo teškoj situaciji. Iznenadjenje je učinilo svoje. Borci su otvorili vatru bez organizirane komande i obrane. Iako je nalet neprijatelja bio iznenađan i snažan, borci su se snašli i veći broj je uspio da se probije iz okruženja. Tu je samo iz 5. bataljona poginulo preko 40 boraca. Poginuo je i legendarni Čiča sa Romanije, komandant 5. bataljona i politički komesar 5. bataljona. Ostale dijelove koji su se spasili prihvatilo je 3. bataljon kod Knežine. To je bila teška i tragična borba za 5. šumadijski i ostale jedinice. Slična sudbina zadesila je i dva voda iz 2. bataljona 21. siječnja u Bijelim Vodama, kojom prilikom su izgubili 14 boraca.¹⁰

Našavši se sa glavninom Prve proleterske brigade na Romaniji, bez veze sa Vrhovnim, štabom, Štab brigade je bio u vrlo teškom položaju. Kako sačuvati jedinice i kuda krenuti s njima. Dio Glavnog štaba Bosne i Hercegovine koji se kretao sa Štabom brigade, nije tražio da ti bataljoni Prve proleterske ostanu u istočnoj Bosni, već je i sam tražio da ide sa Brigadom u pravcu njezina kretanja.

Razmotrivši sve mogućnosti, Štab Prve proleterske brigade odlučio se za proboj na jug, zapadno od Sarajeva, pravcem Grabljiva Njiva—Vogošće—Reljevo—Osijek—Igman, k. 932—Brezovica—Veliko Polje—Presjen'xa, tj. preko Sarajevskog polja, pored aerodroma u Rajlovcu. U ovoj koloni nalazili su se: Prvi, Treći, Peti bez jedne čete, dijelovi 2. bataljona i prateća četa Brigade — oko 720 boraca.

Bataljoni su se prikupili 26. siječnja i uz pomoć vodiča-borca Semizovačke čete Crnovrškog partizanskog bataljona koji su izvrsno poznavali teren, glavnina Brigade je krenula na težak i izuzetno riskantan marš pravcem koji prolazi blizu jakih neprijateljskih garnizona i veliki broj manjih postaja.

⁹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 30. i 31. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knjiga 1, str. 183, Beograd, 1963.

¹⁰ Miloš Vuksanović, n. d., str. 32.

Oko 16 sati 27. siječnja uspješno je pređeno prvo opasno mjesto pored Jošanice, ali odmah zatim velika opasnost prijeteći pri prolasku pokraj Vogošća, zatim preko Sarajevskog polja, Reljeva, sve dok se kolona ne uhvati planine Igman. Postaje na ovom pravcu osiguravale su domobranske, žandarmerijske i mještanske milicijske snage.

U podnožju Igmana prethodnica kolone izbila je oko 22 sata. Tu se brigada rastala od svojih izvanredno dobrih vodiča koji su bili sretni i ponosni što su uspješno proveli proletere tako opasnim putem. Proleteru više nisu bili u opasnosti, ali oni jesu, pošto su se istim putem morali vratiti natrag. Nisu imali ni dovoljno municije, te su im borci-proleteru dali određenu količinu metaka. Tako je prva etapa marša glavnine Prve proleterske NOU uspješno završena, ali sada predstoji druga, vrlo teška, naporna, iscrpljujuća — marš preko planine Igmana.

Marš preko Igmana (Igmanski marš) glavnina Prve proleterske brigade izvela je noću 27/28. siječnja 1942. Bilo je više od minus 30 stupnjeva. Planina je bila pokrivena debelim snježnim pokrivačem, hladnoća neizdrživa, prodirala je do kostiju boraca. Borci umorni i gladni, mokri, smrzava se sve na njima, svatko pokazuje nadčovječanske napore da se ta surova planina savlada.

Kolona je izbila na vrh planine ujutro 28. siječnja oko osam sati. Tu u planinskoj kući pružena je prva pomoć promrzlim borcima, prema tadašnjim mogućnostima. Nastavljajući marš glavnina Brigade je nešto prije podne stigla u Presjenu. Tu je završen marš preko Igmana; za 19 sati neprekidnog hoda zbog velike hladnoće promrzlo je 158 boraca, koji su krajem siječnja iz Presjenice bili prebačeni u Foču, gdje su podvrgnuti izuzetno teškom liječenju, amputiranjem stopala i prstiju, bez odgovarajućih lijekova za te svrhe.¹¹

Vrhovni komandant, drug Tito bio je zabrinut kada se Brigada u predviđeno vrijeme nije pojavila na Jahorini. Pokušavao je uspostaviti vezu, ali se kuriri nisu mogli probiti prema Romaniji, a dao je zadatak i komandantu Glavnog štaba Bosne i Hercegovine da pokušaju uhvatiti vezu sa Brigadom. Uskoro su se borci pojavili iz neočekivanog pravca preko Igmana. Vrhovni komandant je bio oduševljen njihovim maršem i pohvalio je Brigadu.¹²

Četvrti bataljon i 3. četa 2. bataljona koji su se prebacili na Jahorinu sa Vrhovnim štabom, ostavljeni su na položajima sa zadatkom osiguranja slobodnog teritorija od Prače prema Foči i Goraždu, a 6. beogradski bataljon bio je u Foči kao posadna jedinica.

Čim je uspostavio vezu s Vrhovnim štabom i organizirao prenos promrzlih baraka iz Presjenice u Foču, Stab Prve proleterske brigade uputio je 2. bataljon u Goražde, 5. bataljon u Foču, a 1. bataljon u Vlaholje i 3. u Ježice i Mosoriće sa zadatkom da pomognu Kalinovačkom odredu u opsadi Kalinovika.

1—28. II 1942. — Neprijateljske snage iz Prače, Podgraba i Sjetline stalno su artiljerijom uznemiravali partizanske jedinice i stanovništvo. Sredinom veljače dvije čete 4. bataljona, 3. četa 2. bataljona i nekoliko četa Jahorinskog partizanskog odreda napali su neprijatelja u Podgrabu, Sjetini i Prači, ali zbog slabe suradnje između jedinica i zbog dolaska neprijateljskog oklopnog vlaka, napad nije uspio. Poslije toga još su nekoliko puta napadali sa manje uspješnim rezultatima, ali je neprijatelj ipak spriječen da pustoši okolna sela.

¹¹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 34—40. Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske, str. 79. i 80, Beograd, 1977.

¹² Miloš Vuksanović, n. d., str. 41.

Peti šumadijski i 6. beogradski bataljon tokom 16. veljače očistili su sela Brusna, Boljoradina, Slatina, Celebiča i Han-Soha od četnika. Ovim bataljovima pomagao je i dio Durmitorskog odreda. Do veće borbe nije ni došlo jer su se četnici na vrijeme razbježali i sklonili u šume planine Ljubišnje. Šesti bataljon ostao je u rajonu Čelebiča do 5. ožujka 1942.¹³

Po naređenju Vrhovnog štaba, 1. bataljon Prve proleterske brigade u noći 25/26. veljače napao je Ulog na lijevoj obali Neretve s namjerom da odsiječe Kalinovik od Nevesinja. Ulog je branila jedna četa dobro naoružanih Talijana sa dobro organiziranom obranom. Napad nije uspio iz nekoliko razloga: slabo naoružanje, hladnoća, ispriječila se Neretva, iako je dio bataljona već bio prešao rijeku. Potom je bataljon dobio zadatak da očisti Kalinovačku župu od ustaške milicije. Krajem veljače u Foču je stigao 3. kragujevački bataljon koji je s Kalinovačkim odredom opsijedao Kalinovik.¹⁴

1—31. III 1942. — Naredbom Vrhovnog štaba u Čajniču je 1. ožujka 1942. formirana Druga proleterska brigada. U Foči je 5. ožujka vrhovni komandant Tito predao ratnu zastavu 3. kragujevačkom, a 6. ožujka 6. beogradskom bataljonu. Istog dana u Foču je stigao i 1. crnogorski bataljon sa pravca Kalinovika. Vrhovni štab 6. ožujka uputio je direktivu Prvoj proleterskoj brigadi za izvođenje operacija u istočnoj Bosni.

Početak ožujka Vrhovni je štab uputio u istočnu Bosnu Drugu proletersku brigadu i 2. bataljon Prve proleterske brigade, a 6. ožujka i 3. i 6. bataljon Prve proleterske sa zadatkom da razbiju četnike u istočnoj Bosni, pomognu partizanskim odredima u osnivanju dobrovoljačkih odreda i da u rajonu Glasinca štite slobodni teritorij koji bi poslužio kao baza za prodor u Srbiju.

Druga proleterska brigada i drugi bataljon Prve proleterske brzo su razbili grupe četnika u Borikama, a zatim izbili na Drinu kod Starog Broda, planina Bokšanica.

Glavnina Prve proleterske krenula je iz Foče 6. ožujka i preko Ustiprača 9. ožujka stigla u rajon Gluvišta i Pešurića. Tu joj se priključio i 2. bataljon kojem je toga dana bila predana bataljonska zastava. Brigada kreće ka zapadu u rajon Babića, Zakomo—Berkovina, gdje uspostavlja vezu sa terenskim partizanskim jedinicama kojima je 2. bataljon Prve proleterske pomogao da odbace jednu domobransku četvu koja je nastupala od Sokolca prema Sokolovićima. Istočno od Prve proleterske bili su bataljoni Druge proleterske brigade i zajedno su djelovali kao proleterska udarna grupa, koja je po naređenju Vrhovnog štaba zaposjela položaje u rajonu Glasinca i bila u mogućnosti da ugrožava ustaše i domobrane u Rogatici, Sokolcu i Han-Pijesku i na odgovarajućim komunikacijama na tom prostoru.

Komandant Glavnog štaba Bosne i Hercegovine Svetozar Vukmanović Tempo, sa jednim udarnim bataljonom stigao je 13. ožujka do proleterske udarne grupe i predložio da se prodorom na sjever razbiju četnici i uhvati veza s Birčanskim partizanskim odredom. Štab grupe je prihvatio taj prijedlog. Tri bataljona Prve proleterske skupa s Birčanskim i Majevačkim partizanskim odredom i udarnim bataljonom razbili su četnike i 15. ožujka oslobodili Miliće, 16. ožujka Vlasenicu, 18. ožujka Drinjaču i oko 18. ožujka Bratunac, a Druga proleterska Srebrenicu. U Bratuncu je zaplijenjena velika količina duhana.

¹³ Miloš Vuksanović, n. d., str. 42. Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 82, Beograd, 1981.

¹⁴ Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske brigade, str. 107, Beograd, 1977.

Vrhovni komandant nije bio zadovoljan inicijativom Štaba Prve proleterske, koja je razbijala četnike u vrijeme kada je ustaška crna legija ugrožavala područje Glasinca i naredio joj da se odmah vrati i orijentira prema Han-Pijesku i Sokolcu i da udarna grupa postavlja zasjede na komunikaciji Han-Pijesak—Sokolac. Za to vrijeme, od sredine ožujka, Prva proleterska brigada bila je stalno u pokretu i borbi sa četnicima i ustašama.¹⁵

U međuvremenu (za vrijeme boravka Prve proleterske na teritoriju Foče, tokom veljače) u bataljone Brigade stupilo je oko 150 mladića i djevojaka s područja Foče i Sarajeva od kojih su formirane omladinske čete u 3. i 5. bataljonu. Ovo je dobro došlo bataljonima Prve proleterske brigade poslije velikih gubitaka u siječnju i stradanja boraca u Igmanskom maršu.

Nezadovoljni razvojem događaja u istočnoj Bosni, udružene njemačke, talijanske, ustaške, domobranske i četničke snage na veliko su pripremali ofanzivna dejstva protiv partizanskih jedinica i slobodnog teritorija u istočnoj Bosni.

1—30. IV 1942. — Prateći situaciju, Vrhovni štab je na vrijeme povukao snage iz istočne Bosne. Drugi i Šesti bataljom Prve proleterske brigade, Romanijski udarni bataljon, Rogatički, Goraždanski i Pračanski bataljon dobrovoljačke vojske zaposjeli su položaje na lijevoj obali Drine, sa zadatkom da zaustave prodor neprijatelja od Rogatice preko Mesića i od Ustiprača prema Goraždu. Treći bataljon Prve proleterske došao je u Foču, a 4. i 5. bataljon privremeno su stavljeni pod komandu Druge proleterske brigade koja je bila raspoređena na desnoj obali Drine.

Za ovu ofanzivu predviđene su vrlo jake neprijateljske snage: dvije njemačke divizije, tri talijanske divizije, tri ustaška bataljona, jedan domobranski puk i jedan bataljon i tri bataljona Vojne krajine. Ofanziva je trebala po planu da počne 15. travnja ali su ustaški bataljoni krenuli u napad već 31. ožujka, čime je poremećen plan neprijatelja.

U Foči 15. travnja vrhovni komandant Tito predaje ratne zastave 1. i 5. bataljonu Prve proleterske brigade. Istog dana 1. bataljon je upućen u Zabljak gdje stiže 18. travnja koji, zajedno sa crnogorskim partizanskim odredima, vodi žestoke borbe protiv četnika preko Sinjajevine prema Mojkovcu.

Štab Prve proleterske brigade 22. travnja naređuje 6. bataljonu da rukovodi obrambenim borbama na sektoru Goražde—Mesići—Ustiprača, stavlajući pod njegovu komandu dva bataljona Drinskog dobrovoljačkog odreda. Ovi bataljoni vodili su svakodnevno vrlo žestoke borbe sa jakim neprijateljskim snagama koje su nastupale ka Goraždu. Slaba disciplina i organiziranost dobrovoljačkih bataljona odrazila se i na njihovu borbenost, tako da je glavni teret barbe na tom pravcu snosio 6. bataljon Prve proleterske brigade sa kojim se krajem travnja skupa, bori i 2. bataljon Brigade.

Nastupajući od Pljevalja, talijanska divizija »Pusteria« 24. travnja ulazi u Cajniče, a 25. izbija na Drinu kod Goražda, vodeći žestoke borbe sa bataljonima Druge proleterske 4. i 5. bataljonom Prve proleterske brigade koji su tih dana bili pod komandom Druge proleterske. Zatim 4. bataljon Prve proleterske prima zadatak da usporava kretanje Talijana uz desnu obalu Drine ka Foči. Potom se prebacio preko Drine kod sela Trbušića i surađivao sa 3. bataljonom Prve proleterske brigade koji je ostao na desnoj obali.

¹⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str. 48. i 49. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knjiga 1, str. 200. i 201, Beograd, 1963.

Peti bataljon Prve proleterske, u sastavu Druge proleterske brigade, noću 30. travnja i 1. svibnja napao je na Cajniče u kojem su bili Talijani. Ovo je bataljonu bila prva teža borba poslije Pjenovca 21. siječnja 1942, ali je sada već imao više od 200 boraca.¹⁶

1–31. V 1942. — Drugog svibnja 5. bataljon Prve proleterske napada Talijane u selu Kozara, na putu Cajniče–Goražde i razbija talijansku posadu. Poslije toga bataljon je krenuo preko Nedajna, Pisca, Krstača i stigao u Plužine.

Početkom svibnja, 2. i 6. bataljon Prve proleterske brigade povlače se pod borbom, a 4. svibnja njemačka kolona ulazi u Goražde i spaja se s talijanskim snagama. Ova dva bataljona Prve proleterske duž lijeve obale Drine, skupa sa 3. i 4. bataljonom Brigade, usporavaju brzo kretanje njemačkim i talijanskim snagama prema Foči.

Potiskujući bataljone Prve i Druge proleterske brigade, u vrlo žestokim borbama, talijanske snage su 10. svibnja ušle u Foču. Vrhovni štab i članovi CK KPJ pravovremeno su se povukli preko Tjentišta u pravcu sela Plužina kod Zabljaka. Treći bataljon Prve proleterske brigade je 10. svibnja posljednji napustio Foču, koja je preko 100 dana bila centar izuzetno značajnih zbivanja u vezi sa daljim razvojem narodnooslobodilačkog rata, organizacije nove narodne vlasti. Iz Foče su Vrhovni štab i CK KPJ održavali vezu sa svim krajevima zemlje. Tu su donijeti takozvani Fočanski propisi. U Foči je održano jedno vrlo značajno savjetovanje CK KPJ. Foča je bila i kulturni i sportski centar. Tu je na djelu dokazano kako se može spriječiti bratoubilački rat. Tu su liječeni Igmanci, što je posebno značajno za Prvu proletersku brigadu.¹⁷

Ratujući u Crnoj Gori, 1. crnogorski bataljon Prve proleterske brigade, koji je tamo upućen 15. travnja, skupa sa tamošnjim partizanskim odredima vodi žestoke borbe sa jakim četničkim snagama i 16. svibnja razbija četnike na Markovu brdu i Goveđoj glavi, a potom napada na Kolašin. Zatim se zbog nastale situacije preko Sinjajevine povlači u Zabljak.

Napuštajući područje Foče, glavnina Prve proleterske brigade je 17. svibnja stigla u Mratinje. Prema namjeri Vrhovnog štaba Prva proleterska je trebala krenuti za Crnu Goru, ali zbog pogoršane situacije u sjevernoj Hercegovini od te se namjere odustalo. Vrhovni štab donosi odluku da 2, 4. i 6. bataljon krenu u Hercegovinu, sa zadatkom da pomognu u sređivanju partizanskih odreda u kojima je zavladao vrlo teško stanje uslijed jake neprijateljske — četničke propagande. Da bi uspjeh bio što bolji, sa bataljonima Prve proleterske poslali su Ivo Lola Ribar i Sreten Zujović.¹⁸

Bataljoni Prve proleterske krenuli su 18. svibnja iz Mratinja preko sela Staibna—Čemerna i kada su izbili sjeverno od Gaoka, primijetili su jednu talijansku kolonu koja od Gacka ide prema Nevesinju. Bataljoni su ubrzali pokret preko Bodežišta i Jugovića, kako bi sustigli talijansku kolonu i napali je, ali stigli su samo njezinu zaštitnicu u rajonu Fojnice i došlo je do kratke borbe. Štab brigade je htino uputio 6. bataljon da pretekne kolonu i napadne je sa pravca Slivlja. Međutim, komandant talijanske kolone nije nastavio pokret cestom ka Nevesinju, već je krenuo na jug, ka Leskovom Dolu. Četvrti

¹⁶ Miloš Vuksanović, n. d., str. 51–54. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knjiga 1, str. 208–211, Beograd, 1963.

¹⁷ Miloš Vuksanović, n. d., str. 54.

¹⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 55. *Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske*, str. 145–147, Beograd, 1977.

bataljon je gonio kolonu duž ceste i usput očistio od četnika sela Podgrade, Grabovo i Drežanj.

Talijanima koji su se kretali iz Gacka, upućene su tri kolone u pomoć iz Nevesinja, ojačane artiljerijom i sastale su se u rajonu sela Zovi Do, a zatim produžili prema Stocu. Ohrabreni blizinom Talijana, četnici su sa pravca Zovi Do napali, ali je 6. bataljon odbijao napade, a u međuvremenu mu se priključio i 4. bataljon Prve proleterske brigade. Poslije duže i žestoke borbe četnici su odbačeni preko ceste Nevesinje—Stolac. Slijedećeg dana (29. svibnja), četnici su napadali ponovo i njihovoj se grupi priključilo oko 200 četnika sa pravca Odžaka. Četvrti i 6. bataljon dočekali su obje grupe i u snažnom naletu razbili ih, ostavljajući na bojištu veliki broj poginulih. Tako su ova dva bataljona Prve proleterske brigade u rajonu Drežanj—Zovi Do dostojno pokazali četnicima tko su proleterii.¹⁹

U međuvremenu, na Kozari je 21. svibnja formirana Prva krajiška brigada, koja je odmah nastavila vrlo oštre borbe protiv udruženih neprijateljskih snaga.

Da bi se zatvorio pravac koji vodi od Gacka i Avdovca preko sela Krstac ka Goliji, Vrhovni štab krajem svibnja naređuje Prvoj proleterskoj brigadi da zatvori taj pravac i da osigura bok crnogorskim jedinicama koje su se povlačile iz Crne Gore.

1—23. V 1942. — Početkom lipnja grupa od oko 500 četnika krenula je u ofanzivu ka selu Jugovići. Mjesna partizanska četa nije uspjela da ih zadrži. Zatim stupa u borbu 2. bataljon Prve proleterske koji je na pravcu ostavljen još 19. svibnja, ali ni on nije mogao mnogo učiniti, samo im je usporio kretanje. Potom je u pomoć 2. bataljonu upućen 5. bataljon Prve proleterske i poslije teških borbi četnici su uz podršku talijanske artiljerije i avijacije uspjeli da 8. lipnja izbiju do sela Zanjevice. Vrhovni štab je u tom pravcu uputio i Drugu proletersku brigadu, jer je prijetila opasnost da četnici produže u pravcu Stabna—Goransko.

Štab Prve proleterske sa 6. bataljonom izbio je 4. lipnja u rajon Korita—Meka Grudi, 6. lipnja u selo Dulići, 7. lipnja u selo Samobor, a 8. lipnja u selo Mramor, i to u momentu kada je oko 600 četnika ulazilo u selo Žanjevice. Da ne bi dozvolio da četnici prodru ka selu Stabna, bataljon je odmah stupio u borbu koja je trajala do noći i uspio da četnicima nanese velike gubitke i primorao ih da skrenu na jug prema Lipiku, a 4. bataljon koji je djelovao u Hercegovini sa 6. bataljonom još nije bio stigao da mu pomogne. Na svom putu od Korita preko Golije 6. bataljon je svakodnevno vodio borbu sa četnicima. Borba bataljona Prve i Druge proleterske brigade nastavljena je na položajima sjeveroistočno, istočno i jugoistočno od Gacka i Avdovca i tokom 9, 10. i 11. lipnja, gdje su bile jake četničke snage, potpomognute stalnim gađanjima talijanske artiljerije i avijacije. Talijani su svoje snage iz Gacka isturili i u rajon sela Stepen, na putu Gacko—Bileće. Najveća koncentracija četnika bila je na Gatu.²⁰

Dobivši obavještenje o pokretima dviju talijanskih divizija, jedne iz Sarajeva u pravcu Kalinovika i Foče, a druga iz Bileća ka Gackom i Nevesinju, Vrhovni štab je donio odluku da sa bataljonima Prve i Druge proleterske i sa nekoliko bataljona iz hercegovačkih i crnogorskih partizanskih odreda

¹⁹ Miloš Vuksaanovlć, n. d., str. 56. i 57.

²⁰ Beogradski bataljon Prve proleterske, str. 85, Beograd, 1981. Miloš Vuksanović, n. d., str. 58. i 59.

napadne Gat i Gatačko polje, radi uništenja i razbijanja četničkih snaga, da ih se odvoji od Talijana, da bi se zatim Prva i Druga proleterska lakše suprotstavila talijanskim snagama. Četnici su zaposjeli položaje i u staroj tvrđavi na Gatu.

Zbog zakašnjenja nekih jedinica, koje su izgubile vrijeme savlađujući vrlo teški teren, napad na Gat izvršen je poslije pola noći 12. lipnja. Zbog zakašnjenja i slabe organizacije, i iscrpljenosti jedinica napad na Gat nije uspio, iako su pojedini bataljoni Prve i Druge proleterske izvršili jedan dio zadatka, a crnogorski i hercegovački bataljoni nisu niti sudjelovali u napadu. Borba je vođena sve do 11 sati 12. lipnja, kada su se počeli povlačiti bataljoni Prve i Druge proleterske brigade. Brigade su se povukle prema planini Lebršnik i Čemernu.

Prva proleterska zauzela je položaje u rajonu sela Rano, sprečavajući prodor četnika prema Goranskom, gdje se još nalazila partizanska bolnica, a Druga proleterska zatvarala je pravac Gacko—Vrba—Čemerno. Uz snažnu podršku talijanske artiljerije, četnici su svim silama težili da se probiju ka Čemernu, ali isu uvijek vraćani na polazne položaje.

Vidjevši da preko Čemerna ne mogu prodrijeti ka dolini Sutjeske, četnici su pokušali da to učine desno padinama Lebršnika, smatrajući da partizani ne mogu tamo imati jake snage. Talijani su i te položaje zasipali jakom artiljerijskom vatrom. Borci 2. i 6. bataljona Prve proleterske brigade znali su da iza njihovih položaja prolaze jedinice, bolnica i zbjegovi iz Crne Gore, a nemajući dovoljno municije, pustili su četničku rulju da dođe posve blizu, a tada su ih preciznom vatrom kosili. Izgledalo je da svaki metak pogađa u cilj. Juriši četnika jedan za drugim trajali su cijeli dan (13. lipnja), a bataljoni su držali položaje na golom kamenjaru. U toku borbe Talijani su dvogledima mogli dobro osmatrati šta se događa. Tako su 2. i 6. bataljon Prve proleterske brigade potpuno ispunili postavljeni zadatak, ispoljavajući izvanrednu hrabrost.

Noću 13/14. lipnja bataljoni Prve proleterske brigade povukli su se preko sela Izgori, gornjeg toka Sutjeske, i 16. lipnja stigli u rajon Vite Bare, a potom poslije kraćeg odmora, produžili pokret i smjestili se u rajonu Lučkih i Vrbničkih koliba.²¹

U međuvremenu, 5. lipnja formirana je Treća sandžacka, a 12. lipnja i Peta crnogorska brigada. Iz Crne Gore vratio se i 1. crnogorski bataljon Prve proleterske i sada je Brigada kompletna na Zelengori, ali bez 5. šumadijskog bataljona koji je 17. lipnja prekomandiran u Drugu proletersku brigadu. Tako je sada Prva proleterska ostala samo sa pet bataljona. Istoga dana, 17. lipnja na Zelengori se formira i Četvrta crnogorska proleterska brigada.²²

Opisujući put Prve proleterske NOU brigade, od formiranja do sredine lipnja 1942, nisu spomenute sve borbe Brigade kao cjeline, odnosno njezinih bataljona. U tom vremenu njene su jedinice vodile preko 70 manjih i većih borbi, Brigada je prešla oko 3000 km; imala je oko 150 poginulih ili umrlih, oko 160 promrzlih, oko 80 ranjenih, a 20 je boraca premješteno u druge jedinice. U Brigadu je u tom vremenu stupilo preko 340 novih boraca iz Sandžaka, okoline Foče i Sarajeva, Hercegovine i Crne Gore. Brigada je

²¹ Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 85, Beograd, 1981. Miloš Vuksanović, n. d., str. 59—64.

²² Miloš Vuksanović, n. d., str. 66. Hronologija oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije, str. 280, Beograd, 1964.

19. lipnja brojila preko 1100 boraca i starješina, ne računajući 5. šumadijski bataljon koji je bio prekomandiran.

Od naoružanja Brigada je imala oko 890 pušaka, 46 puškomitraljeza, 14 mitraljeza, tri teška i jedan laki minobacač, jedan top 65 mm, jedan top »pito«, preko 400 ručnih bombi. Municije malo: oko 24 metka na pušku, 250 na puškomitraljez, 600 na mitraljez.

Partijski i politički rad u Brigadi imao je posebnu važnost. Redovno su održavani partijski sastanci po četama i bataljonima. Na sastancima se raspravljalo o raznim problemima iz svakodnevnog života jedinice, o uspjesima i promašajima u borbi, disciplini i ponašanju svakog pojedinca, kritika i samokritika bili su osnovna vodilja, svaki član partije imao je po neko zaduženje. Politički rad sa borcima imao je naročito značenje, radilo se tako da svaki borac postane politički agitator. Nisu zaboravljeni ni redovni vojnički sastanci po vodovima, četama i bataljonima, gdje je svatko imao pravo da kaže što misli o pojedinim problemima iz rada, života i borbi. Političkom radu i odnosu prema narodu u mjestima kuda je polazila ili kuda je trebala da prođe Prva proleterska brigada pridavala se izvanredno velika važnost. Uvjeti za redovni kulturno-zabavni rad bili su vrlo teški, ali kada su god prilike dozvoljavale, taj zadatak nije ostao zaboravljen.

Na sjednici CK KPJ, održanoj 19. lipnja na Zelengori, svestrano je razmotren položaj Vrhovnog štaba i pet proleterskih brigada, sa oko 600 ranjenika i bolesnika i velikim zbjegom. Tada je i odlučeno da se krene na zapad.

Kod sela Vrbniče na Zelengori 20. lipnja održano je savjetovanje Vrhovnog štaba sa štabovima 1, 2, 3. i 4. proleterske brigade, kada su ocijenjeni protekli događaji, analizirana novonastala situacija i istaknuta nužnost prodora prema Bosanskoj krajini. Razrađeni su zadaci pojedinih brigada u prvoj etapi i izdana uputstva o svestranoj pripremi jedinica za planirani pokret koji bi počeo kroz tri do četiri dana.

Na istom mjestu 22. lipnja 1942, na dan godišnjice napada Njemačke na Sovjetski Savez, vrhovni komandant drug Tito izdao je historijsku zapovijest za pokret proleterskih brigada u Bosansku krajinu.²³

24. VI–8.VII 1942. — Sa Zelengore Prva proleterska NOU brigada je 24. lipnja započela vrlo težak i naporan marš pravcem Vrbničke kolibe—Konjske vode—Ošli do—selo—Jelašoe kod Kalinovik. U tom su selu bili četnici koji su otvorili vatru, ali ih je 1, 3. i 6. bataljon brzo razjurio.

Brigada je noću 25/26. lipnja prešla cestu Kalinovik—Ulog, produžujući pokret, uz stalno pripucavanje četnika, Brigada je 27/28. lipnja izbila na vrhove Treskavice i tu je zanočila na nadmorskoj visini od 2.000 m na golom terenu. Bilo je vrlo hladno. Padala je i kiša nošena vjetrom. Sa Prvom proleterskom maršuje i Treća sandžačka brigada.

Spustivši se niz sitrme strane Treskavice stigla je u sela planine Visočice, gdje se zadržala neko vrijeme kako je bilo predviđeno. Jedinice su dobro nahranjene, naročito je bilo dovoljno mliječnih proizvoda, jer su seljaci u tim predjelima imali mnogo ovaca. U selima je bilo i po nekoliko žandara i milicije koji bi se poslije prepucavanja razbježali. Bježali su i žene i djeca, a kad bi vidjeli kako se proleter i ponašaju vraćali bi se svojim kućama.

Napustivši Visočicu i njezina sela, Prva proleterska maršira preko Bje-lašnice i 3. srpnja izbija ispred komunikacije (ceste i pruge) Sarajevo—Konjic,

²³ Hronologija oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije, str. 280, Beograd, 1964. Miloš Vuksanović, str. 80.

na odsjeku Raštelica,—Brđani, a centralni dio oviog rajona — Ivan-sedlo treba da očisti Treća brigada sa kojom se kretao i Vrhovni štab i da što prije izbije na planinu Bitovnju.²⁴

Noću 3/4. srpnja 2. i 6. bataljon Prve proleterske zauzeli su željezničku stanicu Raštelica, uništili stanična postrojenja, porušili prugu u dužini od 460 m, a drugi je dio Brigade na nekoliko mjesta porušio prugu između Dragočaja i Ovčara, razbio posade i zapalio željezničke stanice u Podorašću i Brđanima, te poslije kraće borbe razoružao domobrane sa jednog vlaka, a zatim uništio lokomotivu i vagon. Tu u Brđanima 4. bataljon je zarobio oko 120 domobrana i Talijana. Među zarobljenim bilo je i 15 avijatičara, koji su poslije završene obuke u Mostaru, bili određeni da idu na istočni front.

Treća sandžačka je iste noći brzo likvidirala postaju na Ivan-sedlu, a u Bradini nije bilo neprijateljskih vojnika. Tako su jedinice južne kolone s Vrhovnim štabom vrlo lako prešle prugu i cestu i uhvatile se planine Bitovnje. Dijelovi Prve proleterske brigade su 6. srpnja srušili most Lukač, raspona 52 metra i uništili postrojenja i objekte.

1, 2, 3. i 6. bataljon Prve proleterske brigade između 7. i 8. srpnja napali su Konjic koji je branilo oko 600 domobrana, ustaša, žandara i vojnika iz Željezničkog bataljona. Borba je bila vrlo teška i žestoka i grad je oslobođen u jutarnjim satima 8. srpnja. Neprijatelj je imao velike gubitke.

Rušenjem pruge Sarajevo—Mostar u dužini od nekoliko desetaka kilometara, uništenjem željezničkih stanica i postrojenja, uništenjem lokomotiva i vagona, rušenjem mostova i zauzimanjem Konjica neprijatelju je zadan težak udarac i ovo je bio do tada najveći pothvat u Jugoslaviji koji su izvršile jedinice narodnooslobodilačke vojske.²⁵

U selu Tobolić kod izvorišta rjeke Mrežnice 8. srpnja formirana je Prva hrvatska brigada.

Uspješnim prelaskom preko komunikacije Sarajevo—Mostar, bez značajnijih gubitaka, izvršen je najvažniji dio planiranog marša proleterskih brigada i Vrhovnog štaba na zapad, prema Bosanskoj krajini.

9—31. VII 1942. — 9. i 10. srpnja istočno od Prozora prikupila su se dva bataljona Treće sandžačke i 4. bataljon Prve proleterske brigade sa zadatkom da oslobode Prozor. Napad je izvršen noću 11/12. srpnja, ali ovaj napad nije uspio zbog jakog otpora oko 460 dobro naoružanih ustaša, domobrana i žandara.

Drugi napad izvršila je cijela Treća sandžačka i 4. bataljon Prve proleterske 12/13. srpnja. Prvo su zauzeli okolna utvrđenja, a zatim je u zoru uslijedio napad na grad i poslije žestoke borbe, gdje se morao zauzimati rov po rov, Prozor je bio oslobođen 13. srpnja u podnevnim satima.

1, 3. i 6. bataljon Prve proleterske brigade, noću 13/14. srpnja, napali su Sćit, koji je branilo oko 60 ustaša i žandara, kojima su dobro pomagali i fratri u samostanu. Otpor je vrlo jak, posebno iz samostana gdje se zabarikadiralo 14 ustaša, 4 milicionera i tri fratra, ali su i oni konačno bili likvidirani i Sćit oslobođen. Na slobodnom teritoriju Prozor—Sćit ostavljeni su 2. i 6. bataljon Prve proleterske brigade, a ostali bataljoni krenuli su ka

²⁴ Miloš Vuksanović, n. d., str. 82—86. Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 87. i 88, Beograd, 1981.

Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 88. i 89, Beograd, 1981. Miloš Vuksanović, n. d., str. 86—93. Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knjiga I, str. 271. i 272 Beograd, 1963.

Bugojnu. Napad na Bugojno izvršila je Druga proleterska, Četvrta crnogorska i 4. bataljon Prve proleterske brigade, između 16. i 17. srpnja osiguravajući se dijelom snagom od Donjeg Vakufa i Travnika. Uslijed slabe organizacije i loše suradnje između jedinica, napad nije uspio i jedinice su se vratile na polazne položaje.

Vrhovni komandant, nezadovoljan prvim, naredio je da se novi napad izvede 21/22. srpnja, određujući u tu svrhu i 1. i 3. bataljon Prve proleterske brigade kao pojačanje prvobitno određenim jedinicama. Ali ni ovaj napad nije uspio, jer je neprijatelj u međuvremenu u Bugojno privukao nove jedinice ustaša, crne legije i domobrana. U zoru 22. srpnja odustalo se od daljih napada.²⁶

Po naređenju Vrhovnog štaba Prva i Treća brigada krenule su ka Sujici i Duvnu, a Druga i Četvrta brigada zadržale su se na položajima prema Kupresu, Bugojnu i Rami.

Prva proleterska ubrzano kreće ka Duvnu, u kojemu je prema prikupljenim podacima bilo oko 150 ustaša, domobrana i žandara sa jednim vodom milicionera, a među njima je bilo i desetak ustaša koji su uspjeli pobjeći iz Šćita i paničarski su djelovali na posadu. Napad na Duvno izvršen je 25. srpnja sa tri bataljona Prve proleterske, ali posada grada, vidjevši da će biti opkoljena i uništena, čim je počelo da se smrkava, pobjegla je prema Prisoju i Posušju. Iako neprijatelj u Duvnu nije bio uništen, vrhovni komandant je odao priznanje Prvoj proleterskoj brigadi zbog brzine djelovanja, jer je napad na Duvno bio planiran za tri dana kasnije.

Nakon oslobođenja Duvna i Šuice bio je povezan slobodni teritorij u zapadnoj Bosni i Dalmaciji ali su ostala još dva jaka neprijateljska uporišta: Kupres i Livno.

1–30. VIII 1942. — Pošto je u Duvno u međuvremenu ponovo ušla crna legija i ustaše, grad je 2. kolovoza napao 6. bataljon Prve proleterske brigade. U žestokoj borbi ustaše su se ipak morale povući prema Posušju, ostavljajući 18 poginulih, velike količine municije i eksploziva.²⁷

Četiri bataljona Prve proleterske, tri bataljona Treće sandžačke brigade i bataljon »Vojin Zirojević« i dijelovi Petog krajiškog odreda, izvršili su napad na Livno noću 4/5. kolovoza. U napadu je trebalo da sudjeluje i cio Pdti krajiški odred ali nije stigao na vrijeme. Na pravcu Duvno–Imotski nalazio se 6. bataljon Prve proleterske brigade. U toku noći 2. bataljon Prve proleterske uspio je da se ubaci u grad, zauzme pogodne položaje, unese zabunu kod neprijatelja, čime je omogućio uspješnije napade drugih bataljona. Ovaj bataljon je u gradu zarobio i komandanta garnizona. Do 8 sati ujutro jedinice su prodrle u grad, savladale sve otporne točke, osim kuće doktora Mitrovića, građene od tvrdog materijala, a koju su ustaše pretvorile u pravu tvrđavu. Posada u kući bila je likvidirana tek 7. kolovoza ujutro, pošto je Peti krajiški odred od Drvara dovukao i top 76 mm sa samo 10 granata sa kojim se iz neposredne blizine gađana ta kuća.

Garnizon u Livnu branilo je oko 900 neprijateljskih vojnika. Zarobljeno je preko 400 domobrana, 250 ustaša i 7 Nijemaca. Veliki broj ih je poginuo. Uspjeli su da pobjegnu samo oni koji su bili na isturenim položajima. Za-

²⁶ Miloš Vuksanović, n. d., str. 95–100. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knjiga 1, str. 273–276, Beograd, 1963.* Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 89. Beograd, 1981.
²⁷ Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 91, Beograd, 1981. Miloš Vuksanović, n. d., str. 101–106.

plijenjene su velike količine naoružanja, municije, eksploziva i druge razne opreme i prehrambenih namirnica. Oslobođeno je oko 30 pripadnika NOP-a.²⁸

Poslije odmora od nekoliko dana, 2. i 4. bataljon Prve proleTERSke kreću prema Dalmaciji, a u rajonu Duvna priključuje im se i 6. bataljon Brigade. Drugi bataljon ide pravcem Aržano—Cista—Lovreć. Desno od njega bataljon »Vojin Zirojević«. Lijevo su nastupali 4. i 6. bataljon Prve proleTERSke pravcem Duvno—Posušje i do 16. kolovoza u večer bataljoni su očistili sva sela na tim pravcima od žandara i milicije, a 16. i 17. kolovoza zauzeli Posušje, Lovreć, Ugljane i druga mjesta.

Drugi bataljon Srednjodalmatinskog odreda i bataljon »Josip Jurčević« u tom su vremenu napadali Zagvozd i druga mjesta i time pomagali bataljonima Prve proleTERSke brigade. Prije oslobođenja Posušja, 16. kolovoza, 6. bataljon vodio je vrlo tešku i žestoku borbu na Klenku, kada je poslije trosatne borbe sa oko 150 boraca potpuno razbio i natjerao u bjegstvo oko 500 ustaša i pripadnika crne legije koji su na bojnopolju ostavili nekoliko desetaka poginulih.

Nezadovoljni razvojem događaja, Talijani su sa tenkovima, artiljerijom i podržani avijacijom, predvođeni crnom legijom, 20. kolovoza iz Imotskog i Zadvarja krenuli prema Posušju i Studencima. Stigavši u Posušje, a bojeći se da im bataljoni Prve proleTERSke ne presijeku komunikaciju ka Imotskom, istog su se dana vratili u Imotski gonjeni od 4. i 6. bataljona. U toku noći dijelovi 4. i 6. bataljona napali su Imotski i natjerali Talijane i crnu legiju da cijelu noć pucaju iz topova i mitraljeza.

Drugi bataljon Prve proleTERSke odbio je prve napade Talijana i crne legije koji su nastupali ka Studencima, ali bataljon nije mogao da izdrži nove napade i pod borbom se povlačio prema Aržanu, u koji su pred večer ušli Talijani.

Procjenjujući situaciju kod 2. bataljona, Stab brigade je na taj pravac prebacio i 4. i 6. bataljon, smatrajući da će Talijani krenuti dalje prema Livnu. Talijani su zadovoljni postignutim uspjehom naredili svojim jedinicama da se odmah vrate i počnu ranije planiranu operaciju čišćenja Biokova.

Ne čekajući dolazak 4. i 6. bataljona, Stab 2. bataljona Prve proleTERSke donio je odluku da sa dalmatinskim bataljonom napadne Talijane kod Aržana. Napad je uslijedio u momentu kada su Talijani počeli da se povlače. Sada su to morali da čine pod borbom uz stalnu podršku artiljerije i avijacije i tenkova. Bataljoni su ponovo oslobodili cijeli teritorij do blizu Imotskog.²⁹

Tri bataljona Prve proleTERSke brigade skupa sa dalmatinskim partizanskim bataljonima potpuno su ispunili postavljeni zadatak, nanijevši neprijatelju velike gubitke, a posebno ustašama i crnoj legiji (Bobanovcima).

Svoje položaje u Dalmaciji bataljoni Prve proleTERSke predali su Desetoj hercegovačkoj brigadi i bataljonima dalmatinskih partizanskih odreda, a oni su 25. kolovoza stigli u rajon Livna.

Noću 27/28. kolovoza u Livnu je održana Prva partijska konferencija Prve proleTERSke NOU brigade kojoj su prisustvovali predstavnici CK KPJ i proleTERSkih brigada.

Tu je u Livnu Prva proleTERSka brigada 30. kolovoza prvi put popunjena sa Dalmatincima iz bataljona »J. Jurčević«.

²⁸ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knjiga 1, str. 277. i 228, Beograd, 1963. Miloš Vuksanović, n. d., str. 107—113.

²⁹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 115—119. Beogradski bataljon Prve proleTERSke brigade, str. 92, Beograd, 1981. Jovan Božović — Ovdje Prva proleTERSka, str. 104—114, Beograd, 1964.

1–30. IX 1942. — Početkom rujna upućeni su prema Kupresu 1, 2, 3. i 4. bataljon Prve proleterske, a 6. bataljon je zadržan kod Livna kao rezerva. Poslije podne 4. rujna na aerodrom blizu Kupresa spustio se jedan avion NDH i tu zanoćio. Ne mogavši to izdržati, grupa boraca Rudarske čete 4. kra-ljevačkog bataljona neopaženo se privukla avionu i zapalila ga, a potom praćena jakim neprijateljskom vatrom bez gubitaka se vratila u jedinicu.

Neprijatelj je u Kupresu držao vrlo jake snage. Kolona od blizu 3.000 vojnika, ustaša i milicije, uz podršku tenkova, oklopnih automobila, artiljerije i avijacije, krenula je 7. rujna prema Rilićima i Zanolini. Dočekao ih je 4. bataljon Prve proleterske i Vukovska partizanska četa, ali su se morali povući poslije žestoke borbe. Druga neprijateljska kolona krenula je prema Sujici. Na kraju Kupreškog polja, kod Donjeg Malovana, gdje su bili dijelovi 3. bataljona Prve proleterske, počela je višesatna žestoka borba sa crnom legijom, ali potpomognut tenkovima i artiljerijom, neprijatelj je odbacio partizanske snage i ušao u Šuicu. Glavne snage Prve proleterske zatvarale su pravac ka Livnu.³⁰

Napuštajući teritorij Livna Prva proleterska NOU brigada preko Glamoča i Glamočkog polja 13. rujna stiže u širi rajon Tičeva. Tu je Brigada drugi put popunjena sa borcima Dalmatincima iz solinsko-kaštelansko-trogirskog rajona, odnosno iz Mosorskog odreda.

Vrhovni štab je planirao napad na Grahovo. U tom je cilju Prva proleterska sa svoja četiri bataljona 17. rujna bila grupirana prema Grahovu, a 4. bataljon bio je u rajonu Mliništa na osiguranju Vrhovnog štaba. Do predviđenog napada na Grahovo bataljoni Prve proleterske čistili su teren od četnika.

U međuvremenu je iz pravca Banja Luke prodro u Ključ jedan domobranski bataljon i jedna četa Nijemaca, čime je onemogućeno sakupljanje bogate ljetine u Ključkom polju i okolnim selima, zbog čega je Vrhovni štab naredio Prvoj proleterskoj da krene ka Ključu i ponovo ga oslobodi.

1–31. X 1942. — Rano ujutro 1. listopada Prva proleterska brigada bez 4. bataljona kreće do Drvara, a zatim šumskom željeznicom prevozi se preko Oštrelja u noći 1/2. i ujutro 2. listopada stiže na željezničku stanicu Bravsko, odakle kreće ka Ključu.³¹

Napad na Ključ izvršili su bataljoni Prve proleterske skupa sa 6. krajiškim partizanskim odredom, noću 3/4. listopada. Zbog slabe organizacije i nepoznavanja rasporeda neprijateljskih snaga, napad nije uspio.

Drugi napad izveden je 5/6. listopada. Ovog puta mnogo je bolje organiziran, smišljen, bataljoni su dobili precizirane zadatke i primijenjeno je lukavstvo. Poslije višesatne teške i žestoke borbe Ključ je oslobođen 6. listopada. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, oko 300 poginulih i zarobljenih, a poginuo je i komandant domobranskog bataljona.

1. i 2. bataljon Prve proleterske nastavili su goniti neprijatelja prema Vrhpolju, a 3. i 6. bataljon prešli su na desnu obalu Sane da razbiju četnike u okolnim selima.

Zatim su Nijemci podržani tenkovima ponovo podrli u Ključ, a potom sa dijelom snaga nastavili ka Sanskom Mostu. Prva proleterska dobiva zadatak da spriječi prodor Nijemaca ka Bosanskom Petrovcu. Bataljoni Prve prole-

³⁰ Miloš Vuksanović, n. d., str. 122. i 123. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knjiga 1, str. 278. i 279, Beograd, 1963.*

³¹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 124–126.

terske su svakodnevno napadali njemačke kolone duž puta Ključ—Sanski Most. U međuvremenu je stigao i 4. bataljon koji je osiguravao Vrhovni štab na Mliništima.

Dijelovi 2. bataljona su 12. listopada sačekali dva njemačka kamiona i likvidirali njihovu posadu, a u jednom kamionu nalazio se komplet kirurških instrumenata. To je bio vrijedan plijen. Nijemci su vrlo brzo reagirali. Cestom je jurio »tigar«, tenk od 32 t uz pratnju pješadije, a artiljerija je žestoko tukla položaje Prve proleterske brigade. Grupa boraca 2. bataljona sačekala je tenk i zasula ga svežnjevima bombi. Tenk je počeo manevrirati i pri tome se survao u jarugu, zatim su ga borci zapalili a njemačka pješadija je počela da odstupa. Nijemci su 14. listopada konačno morali napustiti Ključ.³²

Tu u Ključu Prva proleterska NOU brigada sredinom listopada treći je put bila popunjena Dalmatincima, ovog puta borcima-dobrovoljcima s teritorija općine Šibenik. Ovo je ujedno bila i najveća popuna. Došlo je oko 250 boraca — drugova i drugarica.

Na teritoriju Ključa Prva se proleterska brigada zadržala do 23. listopada. To je vrijeme pored ostalih zadataka iskorišteno i za obučavanje i pripremanje novodošlih boraca s obzirom na to da većina nije služila vojsku niti do tada sudjelovala u borbama.

Napuštajući teritorij Ključa, Prva proleterska kreće preko Bravska i 25. listopada prolazi kroz Drvar na putu ka Bosanskom Grahovu, u kojemu su bili Talijani nepoznate jačine.

Prema naređenju Vrhovnog štaba za napad na Grahovo određene su: Prva i Druga proleterska i Četvrta krajiška brigada. Štab Prve proleterske za neposredni napad odredio je 4. i 6. bataljon, a 2. i 3. bataljon imali su zadatak da očiste okolna sela od četnika i postave zasjede prema Strmi:ci i Kninu. Prvi bataljon u rezervi.

Napad na Grahovo počeo je noću 26/27. listopada, podržan sa dvije haubice, za koje je bilo oko 40 granata, i četiri brdska topa. Grad je prema nepotpunim obavještenjima branilo između 600 i 700 Talijana i nekoliko stotina četnika sa 5 topova, 3 minobacača i dosta drugog automatskog oružja. Grahovo je bilo vrlo dobro utvrđeno bunkerima, rovovima; svaka kuća bila je preuređena za obranu, ispred utvrda postavljena bodljikava žica, a zahvaljujući četnicima, Talijani nisu mogli biti iznenađeni.

U naletu na vanjsku obranu bataljoni su uspjeli da zauzmu nekoliko rovova i bunkera, ali tu su i zaustavljeni zbog dobro organizirane obrane i sistema vatre i u zoru su se bataljoni morali povući, kako ih ne bi dočekao dan na čistini ispred talijanskih bunkera i rovova. Grahovo nije oslobođeno.

2. i 3. bataljon Prve proleterske razbili su četnike u selima Stožište i na brdu Cigelj, gdje je sa četnicima vođena žestoka borba. Potom su se 1, 2. i 4. bataljon Prve proleterske sjurili prema Strmici, čisteći sela od četnika. U Strmici su bili Talijani, crnokošuljaši, koji su pružili žestok otpor, a iz 4 topa tukli položaje bataljona. Četvrti bataljon je prodro do centra Strmice, 2. bataljon je zauzeo dio sela kod ciglane, zapalio je i protjerao četnike i Talijane iz okolnih bunkera, a 1. bataljon je nastupao kroz sela na desnom krilu. Bataljoni su prešli rijeku i prugu i izbili u rajon Plavna, u Liku. Četnici su pobjegli kod Talijana i posakrivali se u šumama. Bataljoni su se na

³² Miloš Vuksanović, n. d., str. 126—128. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knjiga 1, str. 284, Beograd, 1963.

tom teritoriju zadržali kratko vrijeme, a zatim krenuli ka Bosanskom Petrovcu.³³

1–30. XI 1942. — Naredbom Vrhovnog štaba od 1. studenog 1942. formirane su Prva i Druga proleTERSka divizija. U sastav Prve proleTERSke divizije ušle su: Prva proleTERSka NOU brigada, Treća sandžačka proleTERSka NOU brigada i Treća krajiška proleTERSka NOU brigada. Petrovac je mjesto formiranja Prve proleTERSke divizije iako brigade nisu tu bile postrojene radi smotre.

Početak studenog Prva proleTERSka NOU brigada bila je prikupljena u Petrovcu i okolnim selima, očekujući slavlje. Petrovac je bio u prazničkom raspoređenju. Sa svih strana stizale su kolone djevojaka i mladića, znajući šta će se dogoditi toga 7. studenog koji je osvanuo sa niskim oblacima iz kojih je sipala satna kiša sa susnježicom. Pjevale su se borbene partizanske pjesme, uz klicanje »Živjeli proleterici«.

Sedmog studenog 1942. Brigada je postrojena na jednoj livadi zapadno od Petrovca. Iznad glava boraca lepršaju se bataljonske ratne zastave. Raspoređenje neopisivo. Svatko očekuje onaj najsvečaniji trenutak kada će vrhovni komandant predati ratnu zastavu Prvoj proleTERSkoj NOU brigadi.

Oko 11 sati pojavio se vrhovni komandant sa pratnjom. Raport mu je predao novi komandant Prve proleTERSke Danilo Lekić Spanac. Vrhovni komandant je najprije izvršio smotru, a zatim stao ispred stroja brigade i pozdravio borce sa proleTERSkim, partizanskim pozdravom »smrt fašizmu«, borci i narod koji je tu bio gromko su odgovorili: »sloboda narodu«.

Zatim je vrhovni komandant govorio o značenju oktobarske revolucije, čija se 25-godišnjica slavila, i uspjesima Crvene armije, a potom o pređenom putu Prve proleTERSke, o važnosti njenog osnivanja za razvoj i stvaranje narodnooslobodilačke vojske, ističući da pred brigadom stoje teški zadaci, da su okupatori i domaći izdajnici još uvijek vrlo jaki, o bratstvu i jedinstvu naših naroda i odlučnosti da se bore do konačne pobjede. Obraćajući se starim borcima iz Srbije i Crne Gore, rekao je da nije daleko vrijeme kada će ponovno umarširati u Srbiju i Crnu Goru, zajedno sa borcima iz drugih krajeva koji svakodnevno stupaju u brigadu i druge jedinice.

Primajući zastavu, komandant brigade Danilo Lekić, zavjetovao se, u ime boraca i starješina, da će brigada čuvati čast zastave i Komunističke partije i da će se časno boriti za izvršenje svih zadataka koje pred nju postavi Vrhovni štab.

Poslije predaje zastave, brigada je paradnim korakom prošla ispred svog vrhovnog komandanta koji je sa članovima Vrhovnog štaba i CK KPJ otpozdravljao. Narod je oduševljeno pozdravljao brigadu i njezinu zastavu.

U čast velike oktobarske revolucije, osim u Moskvi, ovo je bio jedini defile u porobljenoj Evropi. Bosanski Petrovac je bio cijeli dan u prazničkom raspoređenju. Uveče je bila priredba, a potom veselje nastavljeno do zore.³⁴

Brigada je do tada prošla oko 5.000 km, ne računajući sve manevre, nastupanja i odstupanja. Njezini bataljoni vodili su više od 120 većih i manjih borbi, izbacivši iz stroja veliki broj neprijateljskih vojnika, među kojima više od 2000 poginulih. U Brigadi je za to vrijeme stupilo oko 1000 novih bora-

³³ Miloš Vuksanović, n. d., str. 129. i 130. Beogradski bataljon Prve proleTERSke brigade, str. 95. i 96, Beograd, 1981.

³⁴ Miloš Vuksanović, n. d., str. 131. i 132.

ca iz Crne Gore, Bosne, Hercegovine i Dalmacije, popunivši mjesta onih koji su poginuli, ranjeni, bolesni, prekomandovani.

U širem rajonu istočno od Petrovca, Prva proleterska brigada je ostala do 16. studenog, kada je u jutarnjim satima krenula prema Ključu pod vrlo teškim vremenskim prilikama, a zatim ka Sitnici, jakom uporištu neprijatelja na putu koji od Banja Luke vodi ka Ključu i Mrkonjić Gradu. Usput je Brigada očistila sela od četničkih grupa.

Koliku je važnost neprijatelj pridavao uporištu na Sitnici, najbolje pokazuje jačina posade koja je brojala preko 900 vojnika, domobrana, ustaša i Nijemaca, dva voda haubica, a uokolo po selima veliki broj četnika. Sitnica je bila vrlo dobro utvrđena i organizirana za obranu. U centru obrane bila je džamija pretvorena u pravi bunker.

Napad na Sitnicu izvršila su 4 bataljona Prve proleterske brigade noću 19/20. studenog. Prvi bataljon je bio orijentiran kao osiguranje prema Banja Luci i Manjači, osiguravajući leđa 3. i 4. bataljonu pri napadu na Sitnicu. Napadao je vrlo veliki snijeg i još je stalno padao. Bilo je nevjerovatno hladno. Polazni položaji bili su dosta udaljeni. Teško se kretalo, a vodiča nije bilo.

Borba je počela, prvo se čuo pucanj na pravcu 3. bataljona, što je bio znak za opći napad svih bataljona. Borba vrlo žestoka, osvaja se bunker po bunker, rov po rov. Sve je zagušljujuće od vatre i eksploziva bombi. Žrtava ima, ali bataljoni napreduju. Neprijateljski leševi na sve strane. Ima već dosta i zarobljenika. Ranjenici jauču i traže pomoć. Neprijatelj je okružen i sabijen na malom prostoru oko džamije iz koje pruža i najjači otpor. Zaplijenjene su i neprijateljske haubice. Još se drži samo džamija. Dolaze bacači koji precizno gađaju džamiju, a zatim juriš, ko zna koji po redu u toku noći. Džamija je osvojena. Sitnica je u partizanskim rukama.³⁵

Uz veliki broj poginulih, na Sitnici je zarobljeno oko 350 vojnika. Jedan broj, koristeći noć i jaruge, uspio je pobjeći. Zaplijenjeno je gotovo kompletno naoružanje i oprema.

Uspjeh Prve proleterske brigade u borbi na Sitnici umanjen je tim što je i sama pretrpjela velike gubitke. Poginula su 24 borca a bilo je i mnogo ranjenih.

Iznenaden padom Sitnice, neprijatelj je odmah intervenirao uz pomoć tenkova, ah 6. bataljon koji je ostavljen zbog evakuacije plijena, dočekao ih je i prinudio da se vrate. Ovom prilikom bataljon je imao 5 poginulih boraca.

Napustivši Sitnicu glavnina Prve proleterske brigade već je 21. studenog bila u rajonu Trtibojeva, sjeverozapadno od Mrkonjić-Grada, odakle se noću 23/24. studenog uputila prema Jajcu koji su po naređenju Vrhovnog štaba trebale da napadnu Prva i Treća divizija. Jajce je bilo vrlo jak garnizon u kojem se nalazilo preko 800 domobrana, ustaša i Nijemaca, sa dobrim raznovrsnim naoružanjem i pojasom bunkera i utvrđenja povezanih saobraćajni čama.

Prvi napad je izveden kad je zamračilo 24. studenog. Borba je bila žestoka i trajala je cijelu noć. Pojedini bataljoni uspjeli su da osvoje nekoliko neprijateljskih isturenih položaja, ali se dalje nije moglo. Pred zoru se odustalo od daljih napada (trebalo je sačuvati ljudstvo), a jedinicama je naređeno da ostanu na svojim položajima.

³⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str. 137–140. Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 174. i 175, Beograd, 1981.

Drugi napad počeo je navečer 25. studenog. Pod zaštitom vatre teškog naoružanja bataljoni su odlučno napredovali. Nijemci koji su bili na pravcu napada Prve proleterske pružali su žilav otpor i primoravali ustaše i domobrane da se uporno brane. Zbog siline udara bataljona neprijatelja je odjednom uhvatila panika. Počeli su bježati preko mosta na Vrbasu gdje su ih dočekivale zasjede Treće divizije, a neki su da bi spasili glavu, skakali u hladni Vrbas.

Jajce je oslobođeno u ranim jutarnjim satima 26. studenog. Neprijatelj je izgubio preko 300 vojnika od kojih oko 80 Nijemaca. Zaplijenjene su velike količine oružja i opreme.³⁶

Prva proleterska brigada zadržala se tri dana u Jajcu kao posadna jedinica, a 29. studenog produžila pokret ka Ugru.

O značenju dolaska Vrhovnog štaba i CK KPJ sa proleterskim i udarnim brigadama u zapadnu Bosnu, Dalmaciju i Bosansku krajinu govori i činjenica da je pored stvaranja velikog slobodnog teritorija, došlo do masovnog ustanka u srednjoj Dalmaciji, zapadnoj Bosni, Bosanskoj krajini, Liki, Baniji i Kordunu. Od 2. kolovoza do 26. studenog 1942. na ovom je prostoru formirano osamnaest novih brigada, i to: 2. VIII – Druga krajiška, 10. VIII – Deseta hercegovačka (u rajonu Malovana blizu Kupresa), 15. VIII – Druga lička, 20. VIII – Četvrta hrvatska, 22. VIII – Treća krajiška, 2. IX – Sedma hrvatska, 7. IX – Osima hrvatska, 6. IX – Prva dalmatinska, 9. IX – Deveta hrvatska, 11. IX – Četvrta krajiška, 16. IX – Peta hrvatska, 23. IX – Peta krajiška, 3. X – Druga dalmatinska, 12. X – Šesta hrvatska, 14. X – Šesta krajiška, 10. XI – Trinaesta proleterska »Rade Končar«, 12. XI – Treća dalmatinska i 26. XI – Četrnaesta hrvatska brigada. Tako je krajem studenog 1942. pored velikog broja partizanskih vodova, četa, bataljona i odreda na pomenutom prostoru ratovalo 25 proleterskih, udarnih i drugih brigada, a ustanak se i dalje širilo. Po pripadnosti brigadama je dano ono ime koje su imale pri formiranju.

1–31. XII 1942. – Po prelasku rijeke Ugar, Prva proleterska je izbila ispred Skender-Vakufa, u kojemu su prema obavještenjima bili koncentrirani četnici. Brigada je gradić opkolila sa četiri bataljona i u zoru 2. prosinca ušla u mjesto bez ikakvog otpora. Čuvši za dolazak proletera, četnici su se pravovremeno povukli.

Po oslobođenju Skender-Vakufa Brigada dobiva zadatak da skupa sa Trećom krajiškom oslobodi Kotor-Varoš, a dijelom snaga zatvori pravac od Banja Luke.

Stab Brigade je odredio 2. i 3. bataljon za napad na Kotor-Varoš 1. i 4. bataljon da zatvore pravac od Banja Luke, a 6. bataljon u rezervi. Približavajući se Kotor-Varošu bataljoni su rastjerali neprijateljske posade po selima.

2. i 3. bataljon počeli su napad na grad u 20 sati 3. prosinca. Oni su brzo protjerali neprijatelja sa lijeve obale Vrbanje, ali je težište obrane bilo na desnoj obali, gdje se nalazi crkva sa zvonikom, tvrde kuće i kasarna. Pošto se još nije čula borba sa pravca kuda je trebala da napada Treća krajiška brigada, 2. i 3. bataljon Prve proleterske brigade riješili su da sami oslobode grad. Primjenjujući lukavstvo u manevru, bataljoni su nastavili odlučno da

³⁶ Miloš Vuksanović, n. d., str. 141–144.

zauzimaju objekat po objekat. Borba je žestoka. Neprijatelj se uporno brani, očekujući pomoć iz Banja Luke. Kotor-Varoš je oslobođen tek oko 10 sati 4. prosinca.³⁷

1. i 4. bataljon Prve proleterske koji su osiguravali pravac od Banja Luke stalno su bili u borbi sa četnicima i Nijemcima koji su pokušavali priteći u pomoć posadi Kotor-Varoša. Pred noć 4. prosinca 6. bataljon koji je bio u rezervi napao je u školi u Svinjarima jedan vod Nijemaca sa kojima su bila i tri tenka. Nijemci su se neko vrijeme branili, ali kada su vidjeli da se proleterci ne šale i da neće moći izdržati, zapalili su tenkove i kamionima pobjegli ka Donjem Celincu.

U toku večeri Brigada je po naređenju Štaba divizije, krenula ka Skatavici, gdje se opet našla u punom sastavu. 1, 4. i 6. bataljon Prve proleterske u rajonu Skatavice 5. su prosinca natjerali oko 500 četnika prema Jošavki. Idućeg dana jake neprijateljske snage podržane artiljerijom i avijacijom krenule su u napad od Donjeg Celinca i Jošavke prema Skatavici. Borba je trajala čitav dan, a potom se Brigada povukla. Neprijatelj je 7. prosinca ponovo ušao u Kotor Varoš, a zatim 8. prosinca produžio ka Hrvaćanima. 1. i 4. bataljon, koji su bili u zaštitnici, dočekali su neprijatelja i razbili, zatim je 4. bataljon gonio Nijemce do Vrbanje.

Ujutro 9. prosinca oko 400 Nijemaca i bataljon domobrana, uz podršku artiljerije i avijacije, nastavili su napad ka Hrvaćanima. Prvi napad je odbio 4. bataljon, potom mu se pri drugom napadu pridružio i 1. bataljon, ali su se poslije višesatne borbe morali povući prema Maslovarima. Brigada je težila da se odlijepi od neprijatelja da bi se ljudstvo malo odmorilo poslije višednevnih borbi.

U selu Borci ostali su 2, 4. i 6. bataljon, 1. bataljon je upućen u Siprage kao zaštita divizijske bolnice, a 3. bataljon na lijevoj obali Vrbanje sa zadatkom da spriječi neprijateljski prodor ka Sipragama. Odmor je trajao 2 do 3 dana.

Tokom 12. prosinca 2, 3. i 6. bataljon Prve proleterske protjeraše četnike iz Maslovara i Hrvaćana, kojih je bilo oko 800, a zatim su čistili druga sela oko Maslovara, a zatim su pristigli i 1. i 4. bataljon i Brigada se našla na okupu. Potom je Brigada krenula preko planine Uzlomac ka četničkom uporištu Jošavki. Ne očekujući tako brzo nastupanje Prve proleterske, četnički komandant Rade Radić zakazao je skup četnika u Jošavki za 15. prosinca.

Bataljoni Prve proleterske u dvije kolone izbili su ispred Jošavke 14. prosinca. U naletu na nekoliko zaselaka Jošavke vrlo su brzo razbili četničku grupaciju, a zatim ih gonili prema Crnom vrhu i sa 2, 3. i 6. bataljonom zaposjeli položaje Vukovići—Crni vrh (prema Banja Luci), 1. bataljon u rajonu Kozja glava—Kantar, a 4. bataljon u selu Vijaoani.³⁸

Neprijatelj i dalje nije mirovao. 21. prosinca uputio je jače snage sa tenkovima od Klačnica ka Devetinama, a drugu kolonu četnika, Nijemaca i domobrana ka Crnom vrhu. Bataljoni Prve proleterske uspješno su izvršili protivnapad i vratili ih na polazne položaje, ah u toku noći 22. prosinca neprijatelj je uspio da potisne 3. bataljon i prodre do crkve u Devetinama. Brzim napadom 1, 2. i 3. bataljona u toku 24/25. prosinca neprijatelj je na-

³⁷ Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 176. i 177, Beograd, 1981. Miloš Vuksanović, n. d., str. 145–147.

³⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 150. i 151.

tjeran da se povuče u Klašnice i time je presječena komunikacija Prnjavor – Banja Luka.

Prvu godišnjicu svog osnivanja Prva proleterska NOU brigada dočekala je u borbi, ne mogavši da je obilježi na prigodniji način.

Cijeneći važnost komunikacije Prnjavor–Banja Luka, Nijemci su ponovo 28. prosinca uputili jaku kolonu od oko 350 vojnika i dva tenka prema Devetinama. Suprotstavio im se 6. bataljon, a zatim mu je u pomoć pristigao 2. i 3. bataljon. Neprijatelj je natjeran da se brzo povuče u polazni rajon.

Po naređenju Štaba divizije, Stab Prve proleterske brigade 30. prosinca uputio je 2, 4. i 6. bataljon prema Tesliću da skupa sa Trećom krajiškom napadnu to neprijateljsko uporište. Teslić je prema podacima branilo oko 1300 domobrana sa nešto ustaša, četiri haubice, dva brdska topa, četiri protivkolska topa, dva topa »pito«, 16 mitraljeza i preko 60 puškomitraljeza.

1–31. I 1943. — Napad na Teslić izvršen je noću 1/2. siječnja 1943. Borba je bila izuzetno žestoka. Tutnjava rafala, bombi i granata nije prestajala. Redali su se juriši i kontrajuriši. U napadu na Teslić najvažniju je ulogu imao 4. bataljon Prve proleterske, koji je nemajući veze sa drugim jedinicama sam prodro u grad i zauzeo položaje neprijateljske artiljerije, koji protivnapadom potiskuju 4. bataljon i zarobljavaju drugaricu Milenu Đukić. Bataljon ponovo juriša, zauzima opet položaje artiljerije i spašava Milenu. Konačno pritiskom drugih bataljona Treće krajiške i Prve proleterske Teslić je oslobođen.

U Tesliću je zarobljeno 38 oficira, oko 1000 vojnika i zaplijenjeno kompletno naoružanje sa velikim količinama municije, granata, druge vojne opreme i namirnica.³⁹

Iznenadena padom Teslića, Nijemci su vrlo jakim snagama i tenkovima odmah intervenirali sa dvije kolone od Doboja i jednom od Tešnja. 2. i 6. bataljon Prve proleterske suprotstavlja se koloni iz Doboja i zaustavlja je na lijevoj obali Usiore, zaltim je razbili i gonili do Jelaha, a koloni koja je nastupala duž desne obale Usore suprotstavio se 4. bataljon Prve proleterske koji je upućen iz Teslića pošto 2. bataljon Treće krajiške nije stigao na vrijeme.

Dok je trajala borba oko Teslića, 1. i 3. bataljon Prve proleterske svakodnevno vodi borbu sa neprijateljskim snagama koje su nastupale od Banja Luke i Prnjavora ka Devetinama, nanoseći im osjetne gubitke.

Nijemci su se iznenada i brzo povukli sa Devetina 4. siječnja poslije podne, a u toku noći 4/5. siječnja 1. i 3. bataljon Prve proleterske i dva bataljona Treće sandžačke brigade krenuli su u napad na četnike u Devetinama. Četnici su se žestoko branili očekujući pomoć četnika sa Ozrena. Otpor četnika je brzo slomljen, a neki su uspjeli pobjeći Nijemcima.

Pošto su se bataljoni Prve proleterske iz rajona Teslića prebacili na područje Banja Luka–Prnjavor, neprijatelj je potisnuo bataljone Treće krajiške brigade i 6. siječnja ušao u Teslić.

Nepovoljnim razvojem događaja oko Teslića, a da bi pomogao Trećoj krajiškoj brigadi, Stab Prve proleterske prema Tesliću upućuje 1, 3. i 6. bataljon koji već 14. siječnja izbijaju ispred Jelaha, a u ponoć 14/15. napadaju Jelah koji brani oko 250 vojnika. U prvom jurišu razbili su neprija-

³⁹ Jovan Božović — Ovdje Prva proleterska, str. 170–180, Beograd, 1964. Miloš Vuksanović, n. d., str. 154–157.

teljsku obranu i zarobili 18 milicionera. Ostali su se vojnici povukli u školu odakle su pružali žilav otpor. Potom je od Doboja naišao oklopni vlak i bataljoni su se morali povući i pripremiti za napad slijedeće noći.

Ni Treća krajiška između 14. i 15. siječnja nije uspjela da zauzme Teslić. Zbog toga Štab divizije naređuje da se slijedeće noći obnovi napad na Jelah i Teslić.⁴⁰

Drugi bataljon koji je ostao na pravcu Prnjavor—Banja Luka rastjerao je 14. siječnja četnike u Devetinama i Dragovićima i izbio u Lišnju blizu Prnjavora, gdje se u neposrednoj blizini nalazio i 4. bataljon Prve proleter-ske brigade.

Stab Prve proleter-ske odlučio je da izvrši demonstrativan napad na Prnjavor. Da bi napad bio iz više pravaca, formiran je kombinirani bataljon od jedne čete iz 2. i jedne iz 4. bataljona.

Grad su branili: jedan bataljon domobrana i četa legionara zarobljenih Ukrajinaca. Grad je imao organiziranu vanjsku i unutrašnju obranu.

Napad je izveden noću 15/16. siječnja iz tri pravca. U prvom naletu zauzeta je vanjska obrana, a potom je uslijedio prodor u grad. Borba je bila žestoka, neprijatelj se uporno branio iz nekoliko utvrđenih objekata, ali je u jutarnjim satima morao kapitulirati. Umjesto demonstrativnog napada, Prnjavor je bio oslobođen. Zarobljeno je oko 350 domobrana.

Poslije toga dio snaga je upućen ka Kobašu i Srbcu, gdje su razjurili četnike u selima podno Motajice i izbili na Savu. Na tom prostoru Brigadi je pristupilo nekoliko stotina mladića i djevojaka.⁴¹

Pošto i drugi napad Treće krajiške na Teslić 15/16. siječnja nije uspio, Stab divizije je naredio da 17. siječnja napadne cijela Treća krajiška i 1. i 6. bataljon Prve proleter-ske, ali prije toga bataljoni Prve proleter-ske će napasti i zauzeti Jelah, što su oni i učinili 16. siječnja, a zatim gone neprijate-lja prema Tešnju i u žestokom naletu oslobodili su i Tešanj. Potom su ovi bataljoni Prve proleter-ske žurili ka Tesliću.

Napad na Teslić izvršen je kako je bilo planirano. Neprijatelj se grčevito branio, a posebno kada je doznao da mu hita u pomoć jaka kolona Nijemaca, tako da su partizanske jedinice morale odustati od daljih napada na grad.

3. i 6. bataljon Prve proleter-ske 19. siječnja napustiše rajon Teslića i preko Kulaša dolaze na teritorij prema Banja Luci, a 1. bataljon brigade odlazi za Prnjavor.

Ofanzivna dejstva Prve proleter-ske divizije u centralnoj Bosni spriječila je nova neprijateljska ofanziva na slobodni teritorij. U vezi s tim, Štab di-vizije je naredio Prvoj proleter-skoj brigadi da izvrši demonstrativan napad prema Banja Luci.

Noću 23/24. siječnja upućen je ka Banja Luci 3. bataljon preko Crnog vrha, Kremana i Trapista sa zadatkom da pokuša zauzeti samostan i porušiti most na Vrbasu, a zatim da napadne Banja Luku. 2. i 6. bataljon napadali su Klačnice. Bataljoni su uspjeli da zauzmu samo neke rovove na prilazima mostovima, ali su u daljem napadu dočekani snažnom vatrom i primorani na povlačenje.

Neprijatelju se nije smjelo dozvoliti da predahne. Po naređenju Vrhovnog štaba napad je ponovljen 26/27. siječnja skupa sa Trećom sandžačkom bri-

⁴⁰ Miloš Vuksanović, n. d., str. 160–162.

⁴¹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 163–165. Jovan Božović — Ovdje Prva proleter-ska, str. 192–204, Beograd, 1964.

gadam, ali napadnuti objekti ni tada nisu bili zauzeti, jer je na tom prostoru neprijatelj skoncentrirao vrlo jake snage.

Dok su tri bataljona stalno uznemiravali neprijatelja prema Banja Luci, 1. i 4. bataljon Prve proleterske brigade uspješno razbija ostatke četnika sjeverno od Prnjavora. Četvrti bataljon je uspio dva puta da vrati kolonu crne legije koja je nastupala od Dervente ka Prnjavoru.

Dolaskom novih boraca Prva proleterska brigada krajem siječnja 1943. ima preko 1700 ljudi. Bataljoni su u prosjeku imali oko 300 boraca.

U nastaloj situaciji zbog neprijateljske ofanzive, Vrhovni štab je 27. siječnja naredio Prvoj diviziji da se hitno prebaci na teritoriju Jajce—Turbe—Donji Vakuf. Stab divizije je naredio brigadama da se pripreme i krenu na dugi marš.

Brigada je krenula 30. siječnja preko vrlo teškog terena planine Uzlo-mac i 31. siječnja stigla u rajon Maslovare.⁴²

1—28. II 1943. — Nastavljajući marš, Brigada je 2. veljače prešla rijeku Ugar, potom preko Meljine, Vitovlja, Gostilja i Gradine prešla komunikaciju Travnik—Donji Vakuf, zapadno od Komara 5. veljače i 6. veljače preko Čardaka, a 7. veljače stigla je u Sarajviliće. Ovo je bio jedan od najtežih marševa Prve proleterske brigade pod vrlo nepovoljnim uvjetima pravog zimskog vremena, po izuzetno teškom terenu. Zbog toga su mnogi novodošli borci, koji su stupili u Brigadu u centralnoj Bosni, napustili jedinice i vratili se kućama.

Dolaskom Brigade u gornji tok Vrbasa, 2. i 6. bataljon su upućeni prema Bugojnu, 4. bataljon prema Travniku, 1. bataljon u selu Bistrica, a 3. bataljon je još iz centralne Bosne dobio zadatak da provede ranjenike prema Glamoču i Livnu i preda ih u centralnu bolnicu koja se kretala tim pravcem ka Prozoru, a zatim da se vrati u sastav brigade.

U Vrhovnom štabu u Duvnu održano je 8. veljače savjetovanje na kojemu su prisustvovali i komandanti Prve, Druge i Treće divizije, pa je definitivno odlučeno o daljim zadacima divizija.

Prva proleterska brigada na pomenutom prostoru ostala je do sredine veljače i u tom vremenu njezini su dijelovi nekoliko puta vodili žestoke borbe s ustaško-njemačkim snagama koje su iz Bugojna napadale prema selu Bojska. Ovdje su Nijemci prvi put upotrebili »štuke« protiv Prve proleterske.

Iz rajona Gornjeg Vakufa Brigada je nastupala ka Bradini, Ivan-sedlu i Raštelići sa zadatkom da presiječe komunikaciju Mostar—Sarajevo i da likvidira neprijateljska uporišta u tom rajonu. Na Ivan-sedlu bilo je oko 400, u Raštalici oko 100 vojnika iz ustaško-željezničkog bataljona, u Bradini 80 Talijana i 20 žandara. I Ivan-sedlo i Bradina bili su jako utvrđeni bunkerima.

Napad je izveden noću 17/18. veljače. Na Ivan-sedlo napadao je 1. i 2. bataljon, na Bradinu 4. bataljon, a 6. bataljon je osiguravao pravac od Konjica. Napad je počeo oko 19 sati. Došlo je do žestoke borbe. 1. i 2. bataljon u silovitom jurišu zauzimaju prve bunke. Ustaše su davale žilav otpor. Upućuju se i bombaši. Pada bunker po bunker, i u zoru Ivan-sedlo je bilo u rukama proletera. Ostatak neprijateljskih vojnika pobjegao je prema Raštelići i Tarčinu, ali su bataljoni nastavili gonjenje, zauzeli Raštelicu i produžili ka Tarčinu.

^c Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 179, Beograd, 1981. Miloš Vuksanović, n. d., str. 165—168.

Četvrti bataljon vodi krvavu borbu s Talijanima koji iz bunkera pružaju žilav otpor. Iz Konjica im je upućena jedna kolona u pomoć. Nju dočekuje 6. bataljon, razbija je i vraća u polazni garnizon, a zatim 6. bataljon goneći Talijane zauzima most Lukač i željezničku stanicu Brdane. Saznavši šta je učinio 6. bataljon, 4. bataljon silovito juriša i zauzima Bradinu. Tako je za vrlo kratko vrijeme očišćena komunikacija od Konjica do Tarčina. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke, a ni Brigada nije ostala pošteđena.

Zanesen postignutim uspjehom, Stab brigade bez odobrenja Vrhovnog štaba donosi odluku da sa 4. i 6. bataljonom napadne Konjic. Napad je počeo 19. veljače uvečer, ali neprijatelj je u Konjicu bio jači nego što se očekivalo i bataljoni su se morali povući.

Prvi i 2. bataljon noću 20/21. veljače napadaju na Tarčin, ali su se morali povući pošto je posadi stiglo pojačanje iz Sarajeva.

U jutarnjim satima 21. veljače neprijatelj je sa vrlo jakim snagama, podržan artiljerijom, tenkovima i avijacijom, krenuo u protivnapad ka Ivan-sedlu. Bataljoni Prve proleterske su se pod borbom povlačili. Njima je bio upućen u pomoć i 4. bataljon koji se vratio od Konjica, ali neprijatelj nije gledao na žrtve, već je pojačavao nadiranje i u toku dana izbio na Ivan-sedlo. Bataljoni Prve proleterske zauzeli su pogodne položaje da bi spriječili prodor ka Bradini i Konjicu, ali Nijemci su i pored velikih gubitaka uspjeli da se probiju u Konjic. Brigada je na ovom pravcu ostala sve do 27. veljače i svakodnevno vodila žestoke borbe sa neprijateljskim snagama/³

U jutarnjim satima 28. veljače Prva proleterska brigada se prikupila sjeverno od Konjica u rajonu Bulatovići—Trešnjevica—Stojakovići.

1 do 31. III 1943. — Po naređenju Vrhovnog štaba Prva proleterska 1. ožujka kreće preko Solakove Kule—Berač—Seoci—Vrsi—Bistrica. Brigada je bila na desnom krilu Divizije. Neprijatelj je od Bugojna nadirao prema Gornjem Vakufu vrlo jakim snagama i prijetila je opasnost da prodre ka Makljenju i Prozoru i time ugrozi preko 4000 ranjenika i bolesnika i veliki zbijeg naroda.

Protivudar kod Gornjeg Vakufa počeo je 3. ožujka poslije podne. Prije nego što su ostale jedinice krenule u juriš, Prva proleterska je izbila prema Bugojnu i našla se sa boka i pozadine neprijateljskim snagama. Napad svih jedinica bio je strahovit. Neprijatelj se polako povlači, ali pruža žilav otpor, podržan velikim brojem tenkova, artiljerije, minobacača i avijacije. Pojava Prve proleterske na boku i u pozadini iznenadila je neprijatelja. Borba se vodila cijelu noć i sutrašnji dan. Bilo je juriša i kontrajuriša, borbe prsa u prsa. Borba se nastavila i u noći 4/5. ožujka. Borci pojedinih bataljona, a posebno drugog, pomiješali su se u jednom šljiviku sa Nijemcima. Borba na smrt i život, ah su proleterji imali više hrabrosti. Tako je silovitim protivudarom jedinica Glavne operativne grupe neprijatelj odbačen u Bugojno.^{4*}

U vezi s naređenjem Vrhovnog komandanta od 6. ožujka Brigada je rano ujutro 7. ožujka krenula na marš od Ričice i Bistrice pored Gornjeg Vakufa preko Prozora, Gorica, Gračaca do Jablanice. Na tom putu Brigadi se priključilo tridesetak boraca iz bolnice i drugih jedinica, uglavnom Dalmatinaca.

³ Jovan Božović — Ovdje Prva proleterska, str. 208—224, Beograd, 1964. Miloš Vuksanović, n. d., str. 172—180.
⁴ Miloš Vuksanović, n. d., str. 181—184. Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 181. i 182, Beograd, 1981.

Prva proleterska brigada prešla je Neretvu 8. ožujka prije podne i uputila se uz strme strane kamenitog Prenja. Po prelasku Neretve Prva proleterska je stavljena pod komandu Druge proleterske divizije, a ostale dvije brigade Prve proleterske divizije ostale su u zaštitnici Glavne operativne grupe kod Gornjeg Vakufa prema Prozoru.

Štab Druge proleterske divizije naredio je Prvoj proleterskoj brigadi da svoja dva bataljona orijentira prema Konjicu, što je ona i učinila naređujući 4. i 6. bataljonu da osiguraju lijevi bok i zauzmu položaje u rajonu Bijele prema Konjicu.

Glavnina Brigade je nastavila pokret ka četničkim uporištima Čičevo i Glavatičevo i time izbila na čelo Druge proleterske divizije. Iza Prve proleterske kretao se 1. bataljon Druge dalmatinske brigade.

Napad na četnike u rajonu Čičeva izvršio je 1. bataljon Prve proleterske, a 3. i 2. bataljon probija se uz Neretvu ka Glavatičevu, vjerujući da će 1. bataljon obračunati sa četnicima. Prvi bataljon je 14/15. ožujka vodio vrlo žestoke borbe sa četnicima, a zatim 15. ožujka upućen mu je u pomoć i bataljon Druge dalmatinske brigade koji su zajednički nastavili borbu sa četničkim, vrlo jakim snagama.

Treći bataljon Prve proleterske stigao je do Glavatičeva pred zoru 15. ožujka. Četnici se nisu još pojavljivali. Omladinska četa 3. bataljona nailazi na četničkog stražara koji je pripadao četničkoj omladinskoj četi, koji je mirno pitao: »Ko je tamo?« »Omladinci«, odgovorila je prethodnica omladinske čete 3. bataljona. Bez otpora su uhvatili stražara jer je on mislio da su to omladinci iz njegove omladinske čete.

U Glavatičevu se nalazio Štab Kalinovičke četničke brigade, četnički ratni sud, odjeljenje za agitaciju i propagandu omladinskog četničkog komiteta. Treći bataljon je zarobio »omladinski komitet«, a zatim u žestokoj borbi i Štab i članove suda i to im je bila posljednja presuda.

Poslije likvidacije neprijatelja u Glavatičevu 2. bataljon Prve proleterske prelazi Neretvu i razbija četnike na desnoj obali. To su bili četnici iz sandžačke Konjičke grupe i muslimanska milicija.

Slijedeća dva dana, 16. i 17. ožujka, nastavljene su žestoke borbe sa hiljadama četnika u rajonima Kvanj—Tjeme—-Ivanovo brdo, Česimu, Lipeti, gdje su skupa sa Četvrtom crnogorskom i Desetom hercegovačkom četnici potpuno razbijeni, a zatim su ih jedinice Treće divizije gonile prema Nevesinju. Četnici su u rajonu Glavatičeva pretrpjeli teški poraz. Bataljoni Prve proleterske vraćeni su u Glavatičevo i Lađanice, gdje su se odmarali noću 17/18.

Brigada je od Glavatičeva između 18. i 19. ožujka krenula pravcem Bjelemići—Dindol—Polje—Bojići sa zadatkom da što prije izbije u rajon Kalinovika, prikupi podatke o neprijatelju i prekine saobraćaj između Kalinovika i Uloga.

Sa Prvom proleterskom marširala je i Druga dalmatinska brigada. Zbog tajnosti kretalo se samo u noći. U zoru 20. ožujka Druga dalmatinska izbila je u selo Hotovlje, a Prva proleterska u Bojiće. Brigade su primijetile kretanje četničkih snaga na lijevoj obali rijeke Zavale, a glavnina je bila na Oštrikovcu i Glošću. Prva brigada je požurila da zaposjedne položaje na kosi Prisoje, k. 1345 i na Kovačevoj glavi. Četnici su isto tako požurili i sa jakim

snagama zaposjeli položaje na k. 1403, Siljevac i Čestanjevo, i visove na Treskavici. Obje brigade su se našle u teškom položaju.⁴⁵

Četnici su rano 20. ožujka pošli u napad na cijelom frontu. Na desnom krilu Druga dalmatinska je odbila prvi juriš, nanoseći neprijatelju velike gubitke. Četnici prenose težište napada na lijevo krilo Druge dalmatinske. Njezin bataljon na lijevom krilu nije mogao izdržati siloviti juriš četnika koji je podržavala talijanska artiljerija iz Kalinovika i povukao se. Zaprijetila je opasnost da četnici bace bataljone Druge dalmatinske u jarugu. U tom trenutku pristigao je 2. bataljon Prve proleterske i iz pokreta se bacio na četnike. Razvila se borba prsa u prsa. Četnici nisu izdržali ovaj juriš proletera. Povukli su se ostavljajući na desetine poginulih i ranjenih. Bataljon je imao 7 poginulih i 8 ranjenih boraca.

Zatim stiže 1. bataljon a odmah potom i 3. bataljon Prve proleterske, koji su zajednički izvršili juriš. Sudar je bio stravičan. Četnici su zaustavili juriš proletera i odmah krenuli u protivnapad. Proleter i su ih dočekali i u žestokoj borbi odbili. Bataljoni Druge dalmatinske na desnom krilu isto tako vode žestoke borbe sa četnicima. Jurišaju i odbijaju juriše. Četnici su u toku dana i noći 20/21. ožujka izvršili još šest juriša. Bilo ih je preko 2500. Borba se nastavlja 21. i 22. ožujka.

U međuvremenu 4. i 6. bataljon Prve proleterske u pokretu za Brigadom iz pravca Konjica 21. ožujka zauzima Ulog, razbija dvije hercegovačke četničke brigade i ovladava komunikacijom Kalinović—Nevesinje. U isto vrijeme je Druga proleterska zauzela Obalj i produžila ka Jelašcu. U takvoj situaciji i poslije ogromnih gubitaka, noću 22/23. ožujka, četnici koji su bili ispred Prve proleterske i Druge dalmatinske brigade povukli su se u pravcu Foče, a 23. ožujka Druga proleterska i 4. bataljon Prve proleterske oslobodili su Kalinović.

Borba kod Kalinovika, a posebno borba na Treskavici, bila je jedna od najtežih i najžešćih borbi koje je Prva proleterska vodila sa četnicima. U isto vrijeme to je bio i najveći poraz za četnike.⁴⁶

U selima Vlaholje, Krbaljine i Sivolji, kod Kalinovika, Brigada se odmarala tri dana, što je došlo u pravo vrijeme, poslije pređenih 800 km u posljednjih pedesetak dana po vrlo teškom, neprohodnom i planinskom terenu, po kiši i snijegu. Pored nekoliko manjih, Brigada je za ovo vrijeme vodila desetak vrlo teških i žestokih borbi. U njenom je sastavu sada bilo oko 1490 boraca i starješina.

Brigada je rano 26. ožujka krenula južnim ograncima Jahorine ka Ustikolini i na tom pravcu razbila oko 1500 sandžačkih četnika i dijelova Drinskog četničkog korpusa i 28. ožujka izbila u Ustikolinu. Brigada je opet u sastavu Prve divizije.

Stab Brigade je odlučio da odmah između 28. i 29. ožujka organizira prelazak preko Drine. Skela »dereglija«, koju je trebalo iskoristiti nalazila se na desnoj obali, a duž obale četnički rovovi. Prvi pokušaj 1. bataljona da se skela preveze na lijevu obalu i pređe Drina nije uspio. Na Krčinom brdu i Kapku preko Drine nalazili su se Talijani i vrlo jake četničke snage. Na sektoru ispred Prve proleterske nalazilo se oko 1600 četnika i 1000 Talijana, ne računajući one koji su se nalazili po dubini prema Čajniću i Pljevljima.

⁴⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str. 183—193.

⁴⁶ Miloš Vuksanović, n. d., str. 193—196.

Poslije prvog neuspjeha da se pređe Drina cijela je Brigada angažirana u pripremama za slijedeći i odlučujući prelazak. Pristupilo se izradi splavova.

1–30. IV 1943. — Pošto su selo Ustikulinu napustili stanovnici, građa za izradu splavova uzimana je sa krovova kuća, tavana i podova. Korišteni su stari čavli, klamfe i žica i sve to prenošeno kod mlina-vodenice, iza Ustikuline, gdje je bilo određeno mjesto za pravljenje splavova.

Pored nedostatka potrebnog materijala i nestručnih kadrova, velike poteškoće pravila je talijanska artiljerija koja je svakodnevno tukla Ustikulinu, lijevu obalu i rajon gdje se prave splavovi. Do 7. travnja izrađeno je preko 30 splavova.

Slijedeći pokušaj da se pređe Drina izvršen je u večer 7. travnja. Na lijevoj obali su koncentrirana sva teška oružja, mitraljezi i puškomitraljezi. Prva dva splava su se otisnula od obale, jedan se brzo prevrnuo, a na drugom su četnici sa desne obale pobili ili ranili cijelu posadu. Odustalo se od daljeg pokušaja prelaza.

Štab brigade odlučuje da u trećem pokušaju koji treba da se izvede noću 8/9. travnja Brigada mora forsirati Drinu jer čekati se više ne može.

Točno u 19 sati 8. travnja otisnula se prvo jedna sandolina, a za njom splavovi jedan za drugim. U tom vremenu na desnu obalu Drine otvorila su vatru sva oružja sa lijeve obale po četničkim rovovima. Ječala je cijela dolina, a zatim se vatra prenijela u pravcu sela Cviline.

Prvi dobrovoljci, otvarajući vatru sa splavova i bacajući bombe, uspjeli su da izađu na obalu i zauzmu prve četničke rovove. Zatim su stizali i drugi splavovi i ne čekajući krenuli preko polja ka selu Cviline. Talijanska artiljerija stalno je tukla mjesto prelaza. Bilo je gubitaka, ali je prelaz nastavljen. Rastjerani su četnici i iz Cvilina.

Do pola noći prebacilo se na desnu obalu oko 70 boraca. Splavova je još malo u upotrebi, jedino sandolina sigurno radi ali može da prevozi samo po jednog borca. Pred grupom od oko 80 boraca iz 1. i 2. bataljona koji su izbili u Cvilinu nalazi se se Krčino brdo sa nekoliko stotina Talijana, jako utvrđeno.

Na Krčino brdo upućuje se jedna grupa boraca kao prethodnica. Poslije nekog vremena začula se jaka pucnjava. Od Drine stalno pristižu borci, pojedinačno ili dva-tri u grupi. Sada se u Cvilinu sakupilo još nešto boraca, kreću uz brdo, susreću prethodnicu koja je malo prije naišla na talijanske rovove. Pokazuju gdje se nalaze Talijani i njihovi rovovi.

Ka talijanskim rovovima borci idu puzeći kroz šiblje i nisko grmlje. Talijani neprekidno otvaraju paklenu vatru. Juriš proletera, bacaju se bombe, bacaju i Talijani, grupa boraca upada u njihov rov, ali ih Talijani protivnapadom izbacuju, ipak ta je grupa uspjela da ponese jedan sanduk bombi. Juriš nije uspio.

Potom se jedna grupa boraca upućuje da iz pozadine napadne i stvori zabunu kod neprijatelja, a u isto vrijeme da se juriša istim pravcem kao i prije.

Novi juriš na Krčino brdo. Oglasilo se i odjeljenje koje je napalo Talijane s leđa. Krčino brdo je gorjelo. Nastala je paklena tutnjava od stotina bombi. Borci 1. i 2. bataljona uskaču u rovove. Borba prsa u prsa. Talijani bježe i konačno je Krčino brdo bilo zauzeto u jutarnjim satima 9. travnja. Na desetine mrtvih, ranjenih i zarobljenih Talijana. Oko 5 sati ujutro skela je

osposobljena i nastavljeno je ubrzano prebacivanje ostalih dijelova Brigade, a potom će nastaviti Treća krajiška koja je već stigla na lijevu obalu Drine.

Sada pred Prvom proleterskom stoji još jedan težak zadatak. Osvajanje Kapka, brda visokog preko 1200 m sa kojeg je talijanska artiljerija zadala dosta muke brigadi. Neprijatelj je na Kapku bio jači i brojniji nego na Krčinom brdu. Tu su položaji artiljerije i minobacača, a tu su i dijelovi koji su uspjeli da pobjegnu s Krčina brda.

U toku dana i noći 9/10. travnja bataljoni Prve proleterske izvršili su četiri neuspjela napada na Kapak. Ali riješeni da i taj zadatak moraju izvršiti, bataljoni su opkolili brdo sa svih strana i izvršili siloviti juriš. Neprijatelj je bio savladan. U ranim jutarnjim satima Kapak je bio u rukama proletera.

Sa Kapka Prva proleterska kreće prema Golom vrhu i Ifsaru. U još jedan teški boj protiv Talijana, gdje su se sada skoncentrirali i oni koji su pobjegli sa Krčina brda i Kapka.⁴⁷

Napad je počeo 11. travnja u 21 sat. U napadu sudjeluju 3, 4. i 6. bataljon Prve proleterske i bataljoni Treće krajiške brigade. Bataljoni Prve brigade uspjeli su da zauzmu prve rovove, ali su protivnapadom Talijana bili izbačeni. Štab Brigade je naredio da se bataljoni povuku u prve zaklone na stotinjak metara ispred neprijateljskih rovova i da budu spremni za novi napad čim u akciju stupi Treća krajiška.

Cim je Treća krajiška rano ujutro 12. travnja počela borbu, bataljoni Prve proleterske su krenuli u napad. Talijani su počeli bježati u paničnom neredu. Svako se spasavao kako je znao i umio. Talijani su ostavili svu opremu, naoružanje i komoru. Na Golom vrhu i Ifsaru stravična slika. Na bojištu je neprijatelj ostavio više od 150 mrtvih i ranjenih, 7 brdskih topova, 2 teška minobacača, 8 radio-stanica, 30 mula i velike količine municije i druge opreme. Tokom dana 12. travnja oslobođeno je i Cajniče. Neprijatelj se povukao prema Pljevljima.

U ovim borbama od Drine do Čajniča Prva proleterska je imala velike gubitke, oko 40 poginulih i 30 ranjenih. Na njezinom putu nalazilo se oko 5000 Talijana i četnika.

Vrhovni komandant izrazio je priznanje i zahvalnost Prvoj proleterskoj brigadi za podvige i junaštvo u borbi protiv četverostruko jačeg neprijatelja. A »Slobodna Jugoslavija« je obavijestila svijet o herojskom podvigu Prve proleterske brigade pri forsiranju Drine.⁴⁸

Brigada je dobila zadatak da ostane na tom terenu. Sa tri bataljona osigurala je slobodni teritorij od Goražda. 3. bataljon bio je u Metaljci i Kovač-planini radi osiguranja od Pljevalja i za vezu sa Trećom i Sedmom krajiškom brigadom, 4. bataljon imao je ulogu »slobodne jedinice«. Njegove su patrole krstarile po selima, otkrivale i uništavale četničke grupe.

Neprijatelj u Goraždu, gdje je skoncentrirao jake snage nije mirovao. Ujutro 20. travnja jedna ojačana četa Nijemaca uz podršku artiljerije pokušala je da se probije ka Potkozari, ali je 1. bataljon dočekao na bliskom odstojanju i primorao da se povuče u Goražde.

U zoru 21. travnja neprijatelj je krenuo sa dvije kolone prema Gradini. Vraćen je natrag poslije dvosatne borbe. Rano ujutro 22. travnja neprijatelj

⁴⁷ Miloš Vuksanović, n. d., str. 197–204.
⁴⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 205–207.

je došao u selo Zubčiće i na kose iznad sela. Dočekao ih je 2. bataljon i odbacio u selo, neprijatelj se branio iz kuća i voćnjaka, ali nije izdržao. U selu je ostavio 32 poginula vojnika.

Pred zoru 26. travnja neprijatelj je iznenadio osiguranje 6. bataljona na Trebeškom brdu, ubio puškomitraljesca, a onda napao glavninu bataljona. Bataljon se našao u teškom položaju, ali je prihvatio borbu, stiže mu u pomoć 1. bataljon i udara u bok. Neprijatelj se morao povući, a izgubio je 21 vojnika.

Krajem travnja Prvu proletersku smijenila je Šesta istočnobosanska brigada. Prva proleterska je krenula pravcem Čajniče—Kovač-planina—Jabuka.⁸⁹

1—14. V 1943. — Marširajući od Cajniča, Brigada je noću 1/2. svibnja prešla komunikaciju Pljevlja—Prijepolje u rajonu Jabuke. Do 18 sati 1, 4. i 6. bataljon izbili su u Mataruge, a 2. i 3. bataljon na Kamenu goru lijevo od glavnine Brigade. U toku noći 2/3. svibnja, Brigada je obaviještena od seljaka da su četnici potisli Treću sandžračku s Kovrena i da nadiru ka Biskovu. Prva proleterska se prema tome našla s boka i u pozadini četnicima. Brigada je odmah krenula u napad. 2. i 3. bataljon nastupali su preko Crnog vrha, Graba, Kičeva, Lise (trg. 1509) i Grnčareva ka Sakovićima, da bi presjekli odstupnicu četnicima ka Bijelom Polju. 1, 4. i 6. bataljon nastupa pravcem Kozice—Kovren da bi što prije izbili na Sljeme i sa leđa napali četnike.

Četnici nisu očekivali partizane sa sjevera i kada su ugledali kolonu mislili su da su to Talijani. Čak su poslali jednu desetinu da uspostavi vezu, što je omogućilo Prvoj brigadi da dobije u vremenu i jedinice dođu na domet efikasne vatre. Otvorena je snažna vatra po četnicima, potpuno su ih iznenadili i počelo je panično bježanje. Bataljoni su ih u stopu pratili. Glavnina se zaustavila na Kovrenu, ali pošto su bili ošamućeni od prvog udarca, ni na tim položajima, veoma pogodnim za obranu nisu imah hrabrosti da sačekaju proletere. Lijeva kolona Brigade uspješno je nastupala i razbijala četnike i muslimansku miliciju na svom pravcu. Brigada je nastavila goniti četnike. Prva i Treća brigada razbile su preko 2000 četnika.

U zoru 7. svibnja Prva proleterska brigada izbila je pred Bijelo Polje na predviđenu liniju Oklade—Cerovo—Pale—Zari—Cer—Lepenac—Prošćenje.

Drugi bataljon Prve proleterske brigade je 10. svibnja u rajonu Dubravka na Limu napravio zasjedu i dočekao jednu talijansku auto-kolonu od 19 kamiona i oko 250 vojnika koja je iz Prijepolja bila upućena u Bijelo Polje prebacujući opremu i namirnice. Borba je bila vrlo žestoka, trajala je sve do večeri. Veliki broj Talijana je zauvijek ostao tu, a zarobljeno je oko 70 vojnika. Ostali su se posakrivali po škrapama u dolini Lima. Zaplijenjene su velike količine municije, mina, oružja i namirnica. Zatim se bataljon vratio u sastav Brigade kod Bijelog Polja.

Brigada se užurbano pripremala za skori brzi prodor u Srbiju prema planu Vrhovnog štaba. Tada je Brigada imala u stroju 1230 boraca i starješina. Bataljoni su 14/15. svibnja bili na svojim položajima prema Bijelom Polju i Mojkovcu.

15—31. V. 1943. — Rano ujutro 15. svibnja na brigade Prve divizije počeo je napad vrlo jakih njemačkih snaga. Borba je iz časa u čas bila sve žešća. Bataljoni su se izmiješali sa Nijemcima. Bilo je teško ocijeniti tko drži koji

⁸⁹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

položaj. Neprijatelj je osvajao stopu po stopu terena. Brojna i tehnička nadmoćnost neprijatelja došla je do punog izražaja. Borba je nastavljena i 16. svibnja. Vrhovni štab još uvijek misli da se ne radi o većoj ofanzivi.

Na istočnim padinama planine Burenj odigrala se 17. svibnja do tada rijetko viđena borba. Artiljerija i avijacija neprekidno tuku položaje Prve proleterske i Treće krajiške brigade. Tenkovi se kreću putem i vatrom podržavaju pješadiju. Borbe se vode i na drugim pravcima i sektorima. Bilo je jasno da je neprijatelj otpočeo ofanzivu velikih razmjera.

Po naređenju Vrhovnog štaba, 19. svibnja izjutra, Prva proleterska prikupljala se u rajonu sela Vrulja, kao rezerva, ali odmah je uslijedilo naređenje da usiljenim maršem što prije izbije u rajon Celebića, gdje je neprijatelj potisnuo Drinsku operativnu grupu, na takozvanom »fočanskom pravcu«.

Marš je uslijedio čim je Stab brigade brzo upoznao komande bataljona sa novim naređenjem. Pokret se izvodio preko vrlo teškog i besputnog terena planine Ljubišnje. Brigada u rekordnom vremenu 21. svibnja poslije podne stiže u rajon Celebića, gdje su bile u vrlo kritičnoj situaciji Šesta istočnobosanska i Prva majevička brigada, koje je neprijatelj odbacio s fočanskog pravca i s prednjim dijelovima ušao u selo Borje, zarobivši dio komore i bolnice s ranjenicima.

Odmah po pristizanju dijelovi Prve proleterske stupili su u tešku susretnu borbu. Ne očekujući tako silovit udar koji je iznenadio neprijatelja, njegove snage su razbijene, a u selu Borju spašeni ranjenici i komora. Kakav je to bio sretan i dirljiv prizor kada su ranjenici umjesto Nijemaca vidjeli kod sebe proletere.

Kako su koji bataljoni Prve proleterske pristizali, tako su odmah stupali u borbu zajedno s borcima Šeste istočnobosanske i Prve majevičke brigade. Neprijatelj je gonjen, razbijena je i njegova glavnina i u toku noći proleter i zauzimaju Dubravu i Zavajit, neprijatelj bježi u veliku šumu Korlat, a 6. i 3. bataljon Prve proleterske s bataljonima druge dvije brigade 22. svibnja izbijaju na Trovrk i Bakić, nastavljajući žestoke borbe s neprijateljskim snagama koje je podržavala artiljerija i minobacači. Neprijatelj vrši protinapad na Trovrh, potiskuje naše bataljone, a zatim oni uzvraćaju protivnapadom. Borba se nastavlja i noću 23/24. i tokom 24. svibnja nesmanjenom žestinom.

Dok se vodila žestoka bitka na pravcu Trovrk—Bakić, na pravcu Zlatni bor pojavila se 23. svibnja vrlo jaka neprijateljska kolona, od koje je prijetila opasnost da izbije na Uzlu i presiječe pravac izvlačenja bolnice i jedinica iz Sandžaka preko Tare na Pivsku planinu i Vučevo.

Stab brigade donosi odluku da na taj pravac odmah uputi 1, 2. i 4. bataljon Prve proleterske sa nekim bataljonima Prve majevičke i Šeste istočnobosanske brigade. Sudar tih bataljona sa Nijemcima 23/24. svibnja na prostoru Zlatni bor bio je strahovit. Juriši sa jedne i druge strane izvođeni su naizmjenično nekoliko puta. Borba prsa u prsa, ali su proleter i ovom prilikom imali više hrabrosti i nisu dozvolili neprijatelju da ostvari svoj plan. Gubici su bili veliki na obje strane. Za borbu na Zlatnom boru mogao bi se primijeniti izmijenjeni citat iz starih junačkih pjesama »Mili družo čuda velikoga — šta se desi na Zlatnome boru« ...

Borbe na oba pravca, točnije na fočanskom pravcu, nastavljene su sve do 28. svibnja, ali kiša i niski oblaci tokom 26. i 27. poštjednili su partizanske

snage od stalnog bombardiranja neprijateljske avijacije koja je na položaje izručivala na stotine bombi.⁵⁰

U večernjim satima 28. svibnja na Uzlupu preko Tare prebačene su sve jedinice i ranjenici — Prva proleterska koja je osiguravala prelazak predaje svoje položaje bataljonima Treće krajiške na lijevoj obali Tare, a potom ubrzano kreće ka Sčepan polju, gdje u ponoćnim i jutarnjim satima 29. svibnja prelazi Pivu i uz strme i okomite strane Vučeva sredinom 29. izbija na njegov plato. Tu odmah sa dijelom svojih snaga i sa dijelovima Druge proleterske, Prve majevičke i Šeste istočnobosanske brigade, napadaju, razbijaju i tjeraju neprijateljske snage koje su izbile na Vučevo u dolinu Sutjeske.

Poslije izbijanja na Vučevo, a prema primljenom naređenju, Prva proleterska 30. svibnja upućuje 2. bataljon u Mratinje, 3. bataljon prema Trnovačkom jezeru, 6. bataljon na Suhu, 1. bataljon u rezervi kod Maglića, a 4. bataljon je bio u pokretu ka Vučevu. 2., 3. i 6. bataljon imaju zadatak da spriječe prodor neprijateljskih snaga ka dolini Sutjeske u pravcu Tjentišta.

1–15 VI 1943. — Ostavljajući 6. bataljon na Suhoj, 1. bataljon u rajonu Maglića sa zadatkom da zatvore pravce koji vode ka Tjentištu, Prva proleterska brigada ima zadatak da s glavninom 2., 3. i 4. bataljona što hitnije krene u dolinu Sutjeske da zauzme Borovno i spriječi prodor neprijatelja ka Dragaš sedlu i Vučevu.

Bataljoni su odmah 1. lipnja krenuli i stigli u rajon Dragaš sedla prema Borovnu u večernjim satima 2. lipnja. Na Borovnu je bila jedna ojačana četa Nijemaca.

U ranim jutarnjim satima 3. lipnja napali su na Borovno dva bataljona Prve proleterske i jedna četa Druge proleterske brigade. U silovitom jurišu, pod zaštitom kiše i magle, Nijemci su razbijeni i odbačeni s Borovna, ali dovođenjem pojačanja, uz snažnu podršku artiljerije, koja je strahovito zasipala, Nijemci su uspjeli da zbacе proleterske bataljone s Borovna.

Nijemci su dobro procijenili šta za partizanske snage znači pravac preko Popovog mosta, Borovna i Košura, pa su tu skoncentrirali vrlo jake snage, artiljeriju i tenkove.

Noću 4/5. lipnja izvršen je opći napad dijelova Prve i Druge divizije na Popov most, Borovno i Košur. Na Borovno su napadala tri bataljona Prve proleterske, Treća krajiška i Prva majevička na Popov most, a Druga proleterska i dijelovi Šeste istočnobosanske brigade na Košur.

U brzom napadu bataljona Prve proleterske s juga, istoka i sjevera Borovno je na juriš zauzeto, zatim se 4. bataljon orijentirao prema Mrkalju, koji je sa drugim jedinicama zauzeo ali Popov most i Košur ostali su u neprijateljskim rukama.

Poslije neuspjelog proboja na pravcu Popov most—Košur, Stab Prve divizije je predložio vrhovnom komandantu da se Prva divizija probije između Košura i Ozrena ka Zelengori, a potom usmjeri prodor na sjever. Vrhovni komandant je odobrio prijedlog komandanta Prve divizije.⁵¹

Zbog nastale situacije Prva proleterska brigada je 6. lipnja upućena preko Dragaš sedla—Perućica—Suha (7. VI), onda niz Sutjesku do u podnožje

⁵⁰ Miloš Vuksanović, n. d., str. 221–228. Miloje Milojević, Sutjeska knjiga 2, str. 10–18, Beograd, 1960.

⁵¹ Miloje Milojević, sutjeska knjiga 2, str. 18–26, Beograd, 1960. Miloš Vuksanović, n. d., str. 229–233, Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 189, Beograd, 1981.

Krekova, zatim stazom uz Krekove, gdje se u koloni našla cijela Prva proleterska brigada, sa 1. bataljonom koji je nešto ranije tuda prošao kao pret-hodnica. Nastavljajući marš, Brigada 8. lipnja preko Milinklada, krećući se po vrlo teškom terenu, 9. lipnja ujutro izbija u rajon Lučkih koliba a zatim produžuje ka Vrbničkim kolibama i starom Katunu, gdje je u pokretu bila izložena napadu neprijateljske avijacije.

I neprijatelj nije mirovao. Uputio je svoje snage na Balinovac, a potom i na Bavan, dominantne položaje u tom rajonu.

Osmotrivši neprijateljske snage na Bavanu, Stab Prve proleterske je odmah uputio 2. i 4. bataljon sa zadatkom da zbace te snage sa Bavana. Drugi bataljon na Bavan, 4. je napadao s juga na k. 1642, 6. bataljon je osigurao desno krilo prema k. 1488, 3. je bataljon bio u rajonu Crnog jezera, a 1. bataljon je bio orijentiran prema Ljubinom grobu, a zatim je priskočio u pomoć 2. bataljonu.

U popodnevnm satima 9. lipnja razvila se žestoka borba, Uslijedila je borba prsa u prsa. Zauzeta je k. 1642. Neprijateljska avijacija stalno tuče položaje bataljona. Na Bavanu je zatim došlo do žestokog sudara 1, 2. i 4. bataljona sa vojnicima 369. legionarske divizije i oko 18 sati neprijatelj na Bavanu bio je savladan i natjeran u bjegstvo, ostavljajući desetine mrtvih, ali su i bataljoni Prve proleterske pretrpjeli gubitke.

Poslije vrlo značajne pobjede na Bavanu, Prva proleterska uvečer po mraku kreće prema Balinovcu, vrlo važnom planinskom masivu za dalji prodor na sjever.⁵²

Već dosta prorijeđena gubicima u dotadašnjim borbama, od 15. svibnja Prva proleterska brigada u jutarnjim satima 10. lipnja juriša na neprijateljske snage koje su se utvrdile na planinskom grebenu Balinovac i u prvom naletu razbija legionare, a potom goni ostatke neprijateljskih snaga ka Miljevini, zaplijenivši i dio njegove komore koja je na konjima nosila kruh i salamu vojnicima na Balinovcu.

U proboju na Balinovcu sudjelovala je cijela Prva proleterska brigada. U streljačkom stroju bili su svi od komandanta Brigade do kuhara. Bio je to jedinstven juriš u analima narodnooslobodilačkog rata.

Čim je Prva proleterska probila obruč na Balinovcu, komandant Prve divizije Koča Popović odmah je ubacio Treću krajišku pravcem Otiš—Pliješ—Vis—Šiljevac, prema selu Jeleču.

Odmah poslije proboja na Balinovcu radio-vezom izvješten je vrhovni komandant i predloženo da i Vrhovni štab sa ostalim snagama Glavne operativne grupe krene u tom pravcu.

Iako je proboj na Balinovcu Prva proleterska izvršila bez odobrenja i suglasnosti Vrhovnog štaba, ipak je za taj sudbonosni podvig bila pohvaljena.

Goneći neprijatelja, Brigada je u zoru 11. lipnja izbila ispred sela Rataja, odakle je ispitivala mogućnost prelaska komunikacije Foča—Kalinovik. Na pravcu Jelača lijevo od Prve proleterske, kuda je nastupala Treća krajiška čula se oštra borba.

U toku noći 11/12. lipnja izvršen je napad na Rataj, a zatim na komunikaciju Foča—Kalinovik koju su zaposjele njemačke snage potpomognute tenkovima i do svanuća 12. lipnja Brigada je zauzela selo Ocrkavlje na lijevom krilu, komunikaciju i selo Budanj na desnom krilu uputivši dva bata-

⁵² Miloš Vuksanović, n. d., str. 233—236. Miloje Milojević, Sutjeska, knjiga 2, str. 26—29, Beograd, 1960.

ljona na Budanj i Debelo brdo radi osiguranja desnog boka Brigade sa pravca Foče.

Neprijatelj je tokom 12. i 13. lipnja u nekoliko navrata pokušao iz pravca Foče da se probije ka Kalinovniku, ali su ga Bataljoni Prve proleTERSke uvijek natjerali natrag. Na tom pravcu borba se vodila i 14. lipnja. Za cijelo vrijeme borbi ispred Miljevine neprijateljska avijacija je neprekidno bombardirala položaje i kolone partizanskih jedinica i nanosila im vrlo velike gubitke.

Ovdje pred Miljevinom Prva proleTERSka brigada je popunjena borcima iz Treće dalmatinske brigade koji su do dolaska u bataljone i samostalno vodili borbe sa neprijateljskim snagama i stalno su bili izloženi neprijateljskom bombardiranju.

U borbama kroz V neprijateljsku ofanzivu Prva proleTERSka brigada je izgubila više od trećine svojih boraca i rukovodilaca, što pokazuje intenzitet i oštrinu borbi.

Probojem obruča na pravcu Balinovac—Miljevina stvoreni su uvjeti da glavna operativna grupa s Vrhovnim štabom krene na sjever preko istočne Bosne, izbjegavajući uništenje.

Glavnina Prve proleTERSke brigade je 15. lipnja izbila na Jahorinu, gdje su pristizale i druge jedinice Glavne operativne grupe, a očekivao se dolazak i Vrhovnog štaba koji je bio u pokretu ka Miljevinu.⁵³

16—30. VI 1943. — U noći između 16. i 17. lipnja brigada se prebacila u rajon Butkovići—Bare, a noću 17/18. lipnja, poslije oštrog okršaja s neprijateljskim snagama koje su se ispriječile u dolini Prače, Brigada je savladala i tu prepreku, nastavljajući pokret i 20. lipnja izbila u rajon planine Devetak prema Sokolovićima.

Nastupajući dalje, dijelovi Prve proleTERSke brigade poslije kratke i oštre borbe 24. lipnja zauzimaju Han-Pijesak. Branio ga je jedan ustaški bataljon. Pošto se prikupila i nahranila u Han-Pijesku, Brigada je krenula ka Vlasenici u kojoj se nalazilo oko 2000 ustaša i domobrana, s vrlo jakim vanjskim utvrđenjima, bunkerima i rovovima.

Napad na Vlasenicu bio je planiran za noć 25/26. lipnja, ali je počeo tek poslije pola noći 26. Bataljonski vodiči su iskoristili noć i šumu i pobjegli, tako se dosta izgubilo u vremenu. U tom su napadu sudjelovale i Prva i Druga vođanska brigada.

Četvrta i 6. bataljon Prve proleTERSke napadali su preko vrlo teškog terena Orlovače, a 1, 3. i nešto kasnije i 2. bataljon, preko jako utvrđenog Kika. Odmah od početka razvila se vrlo žestoka borba. Bombaši dolaze do izražaja na Kiku i osvaja se bunker po bunker. Neprijatelj pred zoru popušta, a zatim 2. bataljon koji ulazi u borbu brzo upada u grad, što su iskoristili i drugi bataljoni. Nastala je borba u gradu iz kojeg neprijatelj bježi, ali ga dočekuju Vojođani. Vlasenica je oslobođena u jutarnjim satima 26. lipnja. Preko polovine posade je poginulo ili zarobljeno. Poginulo je dosta oficira i komandant domobranskog puka. Zaplijenjene su ogromne količine naoružanja i druge opreme i namirnica.⁵⁴

Dijelovi Prve proleTERSke od Vlasenice gone ostatke neprijatelja i 28. skupa s Vojođanima oslobađaju Drinjaču a potom bataljoni Prve proleTERSke

⁵³ Miloš Vuksanović, n. d., str. 236—244. Miloje Milojević, Sutjeska, knjiga 2, str. 30—32, Beograd, 1960.

⁵⁴ Miloš Vuksanović, n. d., str. 247—254. Beogradski bataljon Prve proleTERSke brigade, str. 251. i 252, Beograd, 1981.

nastavljaju pokret ka Zvorniku, ka vrlo jakom neprijateljskom garnizonu u kojem je, računajući i one što su uspjeli pobjeći iz Han-Pijeska, Vlasenice i Drnjače, bilo oko 3.000 neprijateljskih vojnika.

1–31. VII 1943. — Prema naređenju Štaba Prve divizije na Zvornik će napasti Prva proleterska i dijelovi Prve i Druge vojvođanske brigade, a ostali dijelovi vojvođanskih brigada štitit će napad iz pravca Caparda. Zvornik je bio jako utvrđen, posebno brežuljci i kose iznad grada sa starom tvrđavom.

Napad na Zvornik počeo je 4. srpnja u 21 sat. Prva su se morala likvidirati isturena osiguranja, a zatim napasti na glavni sistem obrane. Borba je odmah bila žestoka. Ustaše i domobrani su se uporno branili. I tu do punog izražaja dolaze bombaši, jer teškog naoružanja nije bilo.

Osvaja se bunker za bunkerom, zauzet je Mlađevac, a zatim kula-tvrđava iznad grada. Prvi bataljon Brigade s Vojvođanima zauzima Zmajevac. Pošto su zauzeta tri glavna objekta i nekoliko drugih, Zvornik se pokazao kao na dlanu. Brigade su na domak uspješnog izvršenja i ovog zadatka.

U svanuće je uslijedio napad na grad. Ustaše su pružali žilav otpor. Top Prve brigade izbacio je nekoliko granata, osvaja se kuća po kuća, bataljoni su prodrli u grad. Oko 11 sati 5. srpnja nastala je velika pometnja među braniteljima grada, nema više organizirane obrane. Počelo je opće bježanje i jedini su spas vidjeli da bježe preko Drine u zagrljaj četnicima i Nijemcima.

Rulja je jurnula prema mostu na Drini. Treći bataljon Prve brigade koji je tu prvi stigao postavio je sva svoja automatska oružja i iz neposredne blizine obasipao žestokom vatrom most i prilaze, a zatim je stigao i top. To je bio stravičan prizor. Stotine mrtvih i ranjenih na mostu i ispred njega. Ustaše su skakale u Drinu da se spase. Zvornik je oslobođen. Neprijatelj je platio danak. Poginulo je oko 500 ustaša i domobrana; velik broj zarobljen. Zaplijenjene su velike količine oružja i druge opreme.

Veselje koje je nastalo poslije oslobođenja Zvornika prekinuto je iznenadnom pogibijom komesara Prve proleterske divizije Filipa Kljajića Fiće, prvog komesara Prve proleterske brigade. Poginuo je od metka koji su ispalili četnici sa suprotne strane Drine, iz Srbije.⁵⁵

Treći bataljon Prve proleterske ostao je u Zvorniku kao posadna jedinica, s jednom četom isturenom niz lijevu obalu Drine, a ostali bataljoni upućeni su prema Capardu.

U međuvremenu je osnovana Šesnaesta vojvođanska divizija i za njezinog prvog komandanta postavljen je Danilo Lekić, dotadašnji komandant Prve proleterske NOU brigade.

Nezadovoljni gubitkom Zvornika, Nijemci su sa vrlo jakim snagama, podržani artiljerijom, avijacijom i tenkovima od Tuzle i Caparda već 7. srpnja počeli ofanzivu prema Zvorniku. Brigada se našla razvučena, suradnja između bataljona gotovo nikakva. Bataljoni su se tukli svaki za sebe. U takvim okolnostima, Nijemci su vrlo brzo nastupali i uveče ušli u Zvornik, a Prva proleterska je imala više gubitaka nego prilikom napada na Zvornik. Platila je skupo svoju neorganiziranost i slabu obavještenost o namjerama neprijatelja.

Povlačeći se od Zvornika i Caparda, Prva proleterska je 10. srpnja stigla u rajon Kozja—Drinjača—Drina, a zatim preko Nove Kasabe i Milića oko 19. srpnja izbija na planinu Devetak u sela Mislovo, Mandre i Zupu. Poslije

⁵⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str. 255–259. Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 252. i 253, Beograd, 1981.

kraćeg odmora, Brigada je imala zadatak da u maršu osigura Vrhovni štab koji se kretao iz istočne u centralnu i zapadnu Bosnu.

Produžujući marš, kolona Vrhovnog štaba sa Prvom proleterskom prolazi južno od Olova i u noći 25. srpnja stiže do planine Zvijezda, zatim preko planine Ravan, i 31. srpnja izbija ispred Nemile i Vranduka na rijeku Bosnu, u dvije kolone. Lijeva u pravcu Vranduka s kojom je i Vrhovni štab i desna na željezničku stanicu Nemila.

Prelazak preko rijeke Bosne, zatim preko ceste i pruge izvršen je noću 31. srpnja na 1. kolovoza. Desna kolona, 1. i 2. bataljon, imali su zadatak da zauzmu mostove, likvidiraju posade u bunkerima i željezničkoj stanici, da poruše prugu i mostove i osiguraju desni bok kolone Vrhovnog štaba, a lijeva kolona, 3. i 4. bataljon, da likvidiraju neprijatelja u Vranduku, poruše prugu i instalacije i osiguraju prelazak rijeke Bosne na gazu kod sela Višegrada. Šesti bataljon je neprestano osiguravao kolonu Vrhovnog štaba. Svi zadaci su uglavnom uspješno izvršeni i obje su kolone prešle rijeku, cestu i prugu u ranim jutarnjim satima 1. kolovoza 1943.⁵⁶

1–31. VIII 1943. — Zadovoljni dobro obavljenim osiguranjem Vrhovnog štaba i relativno lakim prelaskom rijeke Bosne, ceste i pruge, ali još uvijek pod dojmom brzog poraza kod Caparda, što se nije smjelo desiti, Brigada je laganim maršem, krenula od Nemile i Vranduka do Petrovog polja, na sjevernim padinama planine Vlašić, gdje je stigla 4. kolovoza.

Brigada je razmještena oko Petrovog polja, s osnovnim zadatkom osiguranja Vrhovnog štaba, da se odmori i radi na svom usavršavanju.

Početak kolovoza u Prvoj proleterskoj brigadi bilo je oko 1040 boraca i starješina.

Tu na Petrovom polju za novog komandanta Brigade postavljen je Božo Božović, dotadašnji komandant 2. bataljona.

U noći 5/6. kolovoza na Petrovom polju održano je savjetovanje članova Vrhovnog štaba s rukovodstvom Prve proleterske NOU brigade. Savjetovanjem je rukovodio vrhovni komandant drug Tito, a počelo je u 19 sati. Vrhovni komandant je otvorio savjetovanje o temama: 1) politička situacija, 2) vojnopolitička taktika Brigade i 3) odnos prema narodu i odmah nastavio:

»Drugovi i drugarice — rekao je drug Tito — naši saveznici su u napadu. Crvena armija je oslobodila Orel, a zapadni saveznici Kataniju. Znači da napreduju i slamaju otpor Nijemaca. Teške se borbe vode. Nijemci daju jak otpor i imaju velike vojne snage. Koliko se već danas može vidjeti, zapadni saveznici su dobro ocijenili situaciju kad su preduzeli ofanzivu na Italiju. Tu je najslabiji lanac Osovine. Mislim da se može očekivati skora kapitulacija Italije. Čuli ste o opštim demonstracijama u Italiji. Na tim demonstracijama lepršale su se i crvene, proleterske zastave. To su znaci da KP Italije ipak živi i radi. To mi nijesmo osjetih u ovim talijanskim jedinicama, a eto u svojoj zemlji ipak nešto rade. Zbog takve situacije mi treba što prije da se nađemo na teritoriji Dalmacije, bliže tih talijanskih garnizona i da dođemo prije Nijemaca. Za nas je vrlo važno da dođemo do tako velikog naoružanja. Zato sam ja zamislio da se vaša brigada sada dobro odmori i pripremi za važne akcije.

Vaša brigada je od prvog dana bila udarna pesnica Partije i Vrhovnog štaba. Slali smo je onamo gdje je bilo najpotrebnije. Sve zadatke je s uspje-

⁵⁶ Miloš Vuksanović, n. d., str. 259–266. Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 254, Beograd, 1981.

hom završavala. Prebrodili smo mnoge borbe i ofanzive. Ja i Vrhovni štab očekujemo da će Prva i ubuduće izvršavati sve postavljene zadatke. No, ti uspjesi Brigade zavisni su i od vašeg rukovođenja. Vi morate pametno i mudro da rukovodite i komandujete. Morate čuvati živote tih prekaljenih ratnika.

Mnogo smo divnih drugova izgubili, a mi ipak imamo još mnogo i dugo da ratujemo. I ne samo da ratujemo, nego i da poslije rata rukovodimo državom. Vi ste brigada Partije i vi morate politički i vojnički da vodite borbu protiv neprijatelja. Vi ste Brigada bratstva i jedinstva. To morate uvijek da imate u vidu i u planu borbe, rada i života, i da to provodite u život. Uzalud vojnički uspjesi ako poslije vojničkog uspjeha napravite političke greške prema narodu. Brigada je do sada dokazala da je spremna i sposobna da i te političke zadatke s uspjehom i na naše zadovoljstvo izvrši. Vi, rukovodioci, morate i nove borbe vaspitavati i politički uzdizati tako da postanu politički radnici i agitatori naših ideja i ciljeva naše borbe. . . Uz to vi morate iz dana u dan davati kadrove za nove jedinice. Ja mislim da Brigada pođe nekoliko dana dolje u centralnu Bosnu da se odmori i uzgred da očisti teren od četničke bande. Sada dolje ima hrane, a ja mislim da će narod Brigadu divno prihvatiti.«

Zatim je drug Tito govorio o ishrani Brigade. Pozvao je intendante da pažljivo prilaze narodu kada traže hranu. Naš narod je ekonomski jako iscrpljen, a nije ni bio nikada bogat. To treba imati u vidu i pažljivo raditi pri prikupljanju hrane. I uvijek samo preko narodnooslobodilačkih odbora. Zatim je nastavljena diskusija.

Vrhovni komandant je zaključio savjetovanje tek oko 2 sata u noći 6. kolovoza 1943.

Brigada je, bez 1. bataljona, s Petrovog polja krenula za centralnu Bosnu pravcem Šiprage—Maslovare—Uzlomac i oko 12/13. kolovoza stigla u Jošavku, i sa dijelovima oko 16. kolovoza izbila kod Prnjavora. Na tom putu Brigada je razbila četničke grupe po selima, a u Jošavki, četničkom sjedištu i grupaciju od preko 600 četnika.

U centralnoj Bosni, na prostoru Jošavka, Prnjavor, Snjegotina, Brigada se zadržala do 21. kolovoza, kada je krenula preko Maslovara, Šipraga, Ugra, Gostilja i 25. kolovoza stigla kod Turbeta.⁵⁷

Noću između 25. i 26. kolovoza tri bataljona izvršila su napad na Turbe, ah ga nisu zauzeli. Zatim su se bataljoni povukli i držali položaje prema Turbetu.

1—30. IX 1943. — Stab brigade je naredio da se ponovo izvrši napad na Turbe 1. rujna. U napad su pošla tri bataljona. Turbe je branilo oko 200 domobrana iz Zagrebačke konjičke pukovnije, a bili su pod komandom bataljona 369. legionarske divizije. U pomoć im je došao i oklopni vlak iz Travnika. Ni ovaj put Turbe nije zauzeto, iako su neki bataljoni prodrli u mjesto. Bataljoni su se povukli na polazne položaje.

Brigada je dobila naređenje da preko Donjeg Vakufa, Bugojna i Gornjeg Vakufa krene ka Prozoru. Od Donjeg do Gornjeg Vakufa bataljoni su se prevozili željeznicom.

Na položaje prema Prozoru, u rajon Makljena istureni su 2. i 4. bataljon, 3. i 6. nalazili su se u Gornjem Vakufu, a 1. bataljon u Bugojnu. U tim rajo-

⁶⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

nima bataljone je zatekao i 9. rujna, dan kapitulacije Italije. Kada su to saznali bataljoni, zaorila se pjesma, a u Bugojnu i pucnjava.⁵⁸

Noću između 14. i 15. rujna Brigada je od Prozora krenula ka Duvnu, a pred noć 15. rujna nastavila ka Aržanu. Od Aržana prema Trilju prebačena je kamionima.

Tokom 16. kolovoza jedan ojačani bataljon Nijemaca iz 7. SS divizije sa 12 tenkova stigao je u Zadvarje, gdje su naišli na otpor Omiške grupe bataljona kojima su stigli u pomoć i tri bataljona Prve proleterske (1, 2. i 6), a 4. bataljon je upućen da izbije na cestu između Sestanovca i Zadvarja i presiječe odstupnicu. Nijemci su se povukli ka Imotskom prije nego što je bataljon stigao.

Stab 4. operativne zone, koji je rukovodio borbama u srednjoj Dalmaciji, odlučio je da Prva proleterska krene i napadne ustaški garnizon u Omišu. 1, 3. i 6. bataljona Prve brigade izbija 18. rujna u Poljice. Drugi bataljon je bio kod Lovreća, a 4. u Aržanu.

Stab 4. operativne zone mijenja prvobitnu odluku i preko Štaba divizije naređuje da tri bataljona Prve proleterske hitno krenu ka Sinju u pomoć Trećoj krajiškoj u napadu na Sinj, a 3. bataljon je kamionima upućen u Stobreč. 1, 2. i 6. bataljon Prve proleterske odmah kreću preko Ciste, Biorine i Caparišta prema Sinju. U međuvremenu u Imotski je stigla 7. SS divizija i Stab Prve divizije je tražio da se Prva proleterska orijentira prema Imotskom, ali Stab 4. operativne zone smatrao je da najprije treba osloboditi Sinj i Klis.

Bataljoni Prve brigade su noću 21/22. rujna stigli blizu Trilja. Tada je Stab brigade obaviješten da je neprijateljska kolona krenula iz Imotskog prema Splitu i da je već stigla na hriju Studenci—Lovreć.

Stab Prve proleterske brigade je samoinicijativno donio odluku da odmah vrati bataljone ka liniji Aržano—Cista—Zadvarje kako bi spriječio prodor neprijateljskih kolona. O tome je izvijestio Stab Prve divizije. Stab 4. operativne zone uvidio je da je nepotrebno pokrenuo glavninu Prve brigade prema Sinju i Splitu i naredio partizanskim jedinicama koje su djelovale prema Imotskom da se stave pod komandu Prve proleterske, a 3. bataljon koji je upućen u Stobreč i Split da se odmah vrati u sastav Brigade.

Glavnina 7. SS divizije i 92. motorizirani puk, sa 18 tenkova, nastupala je 22. rujna prema Sinju, podržana avijacijom. Četvrti bataljon Prve brigade koji je ostao na tom pravcu nije uspio da spriječi prodor te jake neprijateljske kolone i kada je čelo kolone ulazilo u Biorinu, pristigli su 2. i 6. bataljon Prve proleterske. Protivnapadom je neprijatelj vraćen prema Cisti. Ali kada su u Cistu stigle glavne neprijateljske snage, uspjele su da potisnu 2, 4. i dijelove 1. i 6. bataljona. Vodila se vrlo žestoka borba.

Bataljoni Prve proleterske bili su u pokretu, nepripremljeni da se postave, zauzmu položaje i dočekaju neprijatelja, a bili su zamoreni od marširanja, te se neprijateljska kolona probila i stigla u pomoć garnizonu u Sinju. U takvoj situaciji Stab Brigade je 1. i 4. bataljon uputio prema Aržanu sa zadatkom da napadnu neprijateljsku kolonu sa boka i sa leđa i spriječe prodor ka Aržanu. Ova dva bataljona vodili su 23. rujna žestoku borbu i uspjeli da spriječe neprijateljski prodor ka Aržanu. Toga dana oboren je i jedan neprijateljski izviđački avion.

⁵⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

Šesti bataljon se postavio sjeverno od ceste Cista—Trilj u rajonu Stržišrepa i napadao neprijateljske kolone. Drugi, a potom i 3. bataljon Brigade bili su na položajima s južne strane ceste Imotski—Trilj, na odsjeku Lovreć—Cista Prova.

Neprijateljska kolona koja je gotovo neometano prošla 22. rujna preko Lovreća kroz položaje nekih dalmatinskih jedinica napala je iznenada sanitet Prve proleterske u zaseoku Klarići i osim pojedinaca koji su uspjeli pobjeći, pobila ranjenike i sanitetske osoblje Prve proleterske brigade.

Treći bataljon Prve proleterske 25. rujna u rajonu Lovreća napravio je klopku jednoj njemačkoj koloni od 6 kamiona, 2 putnička automobila, 2 motocikla, 4 oklopna automobila i u žestokoj borbi potpuno je uništio.

Prva proleterska brigada ostala je nekoliko dana na položajima prema Imotskom: 2. bataljon osiguravao je pravac od Trilja, 3. i 6. od Imotskog, 4. bataljon je bio prema Karlovom Hanu, a 1. bataljon kod Aržana.

Jedna ustaška kolona krenula je 27. rujna iz Duvna ka Aržanu, dočekaio je 4. bataljon blizu Bukove gore, razbio je i natjerao natrag u Duvno, a 28. rujna jednu njemačku kolonu koja je od Trilja krenula ka Cisti, dočekaio je 2. bataljon i natjerao da se vrati u Trilj. U isto vrijeme na padinama Mosora sačekaio je 3. bataljon jednu kolonu i s njom vodio vrlo oštre borbe nekoliko dana.

Zbog nedovoljnog poznavanja situacije, grešaka u rukovođenju, zamorenosti bataljona uslijed nepotrebno prebacivanja sa jednog na drugi pravac, uspjeh Prve proleterske brigade nije bio onakav kakav je ona mogla u drugim okolnostima postići.

Krajem rujna i početkom listopada bataljoni Prve proleterske brigade napuštaju Dalmaciju i preko Duvna, Suice, Kupresa. Bugojna kreću ka Travniku. Bili su nezadovoljni zbog neuspjeha, ali radosni što su se po drugi put susreli s narodom Dalmacije na istom prostoru. U redove brigade stupilo je nekoliko desetaka novih boraca.⁵⁹

1—31. X 1943. — Dijelovi Prve proleterske 2. listopada napadaju i zauzimaju Duvno, a ustaška posada jačine dvije čete bježi u Posušje. Zatim 3. listopada ulaze u Suicu, a 4. listopada prethodnica Prve proleterske s jednim bataljonom Četvrte udarne divizije ulazi u Kupres, prevarivši ustaše da im dolazi pomoć njihovih pokrovitelja s tenkovima. To su bili partizanski tenkovi.

Brigada se postepeno prebacivala preko Duvna, Suice i Kupresa i koncentrirala se kod Bugojna, a već 13. listopada sa dijelovima izbila ispred Travnika. Lijevo je bila Sedma, a desno Treća i Deveta krajiška brigada koje su osiguravale pravac od Lašve.

Napad na Travnik izvršen je u 20 sati 15. listopada, skupa sa Trećom, Sedmom i Devetom krajiškom brigadom i Travničkim odredom. Napad je počeo tačno u određeno vrijeme. Bataljoni su osvojili prednju liniju rovova i utvrđenja. Dolina Lašve je ječala od eksplozija. U dolinu se spustila gusta magla. U međuvremenu je neprijateljska kolona od Zenice uspjela da se probije i stigne u pomoć braniteljima Travnika. Borba se vodi cijelu noć 15/16. listopada. Travnik nije zauzet i jedinice su se povukle i zauzele položaje prema Travniku.

⁵⁹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

Početak listopada u sastav Prve proleterske brigade ušao je talijanski bataljon »Garibaldi«, kao 5. bataljon Brigade, koji je formiran od talijanskih vojnika poslije kapitulacije Italije.

Poslije neuspjelog napada na Travnik, Prva proleterska je bila u rezervi, a njezini bataljoni raspoređeni: 2. 4. i 6. bataljon u rajonu Komara—Skakavci, 1. bataljon je upućen u Jajce, 3. bataljon u selo Oborci, prema Donjem Vakufu i bataljon »Garibaldi« u Donjem Vakufu.

Tokom listopada, prije i poslije napada na Travnik, Prva proleterska brigada je popunjena borcima iz Dalmacije. Tako je Brigada krajem listopada imala više od 1760 boraca, računajući i bataljon »Garibaldi« koji je imao oko 350 boraca.

Po padu mraka 25. listopada, sa po jednom četom iz 2, 3, 4. i 6. bataljona Prve proleterske izvršen je napad na Travnik, više radi uznemiravanja neprijatelja, nego nekog većeg uspjeha, a omladinska četa 3. bataljona upala je i u grad. Neprijatelj je cijele noći pucao iz svih oružja.

1—30. XI 1943. — Bataljoni Prve proleterske, osim 1. bataljona koji je bio u Jajcu, izvršili su 3. studenog nešto jači demonstrativni napad na Travnik sa po jednom četom iz bataljona, ovoga puta uz podršku artiljerije i minobacača. Napad je trajao sve do zore. Prepadi ili nasilna izviđanja izvodila su se gotovo svake noći.

Prva proleterska ostala je na položajima prema Travniku do 7. studenog, kada je smijenila Sedma krajiška brigada, a bataljoni Prve proleterske su raspoređeni: 1, 2. i 4. bataljon u rajonu Gradine, 3. u Oborce, »Garibaldi« u Bugojno, a 6. bataljon je upućen u Jajce da zamijeni 1. bataljon. Toga dana održana su predavanja i priredba povodom oktobarske revolucije i dana Crvene armije.⁶⁰

U jutarnjim satima 16. studenog na liniji Podkraj—Đelilovac 1. bataljon je napao jednu neprijateljsku kolonu koja je preko Vlašića prošla kroz položaje Sedme krajiške. Zatim se 1. bataljonu pridružuje i 2. bataljon Prve proleterske i Nijemci se povlače ka Travniku, ali im u tom momentu stiže pomoć iz Travnika sa tenkovima i oklopnim automobilima. Čim su se spojili u Turbetu, krenuli su u energičan napad prema Komarima. U isto vrijeme jake snage iz Travnika krenule su preko Vilenice, osiguravajući lijevi bok koloni koja napada prema Komarima.

U studenom 1943. u sastav Prve proleterske divizije ušla je Trinaesta proleterska brigada »Rade Končar« koja je već u prvim narednim borbama pokazala hrabrost i sa pravom se uključila u sastav Prve proleterske divizije.

Treći bataljon Prve brigade izbija na Komar, a zatim se na položaje postavlja i divizijska baterija i protivtenkovski top, a tehnička četa Brigade je postavila mine na putu. Poslije četverosatne žestoke borbe i paklene vatre iz svih oružja, neprijatelj je odbijen i vraćen ka Travniku.

U međuvremenu, po naredbi Vrhovnog štaba formiran je Prvi proleterski korpus.

Novi napad na Travnik izvršen je 29. studenog, u vrijeme početka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. U napadu su sudjelovali bataljoni Prve proleterske, Treće krajiške i Druge ličke brigade, podržani artiljerijom i minobacačima. Bataljoni su odlučno jurišali na neprijateljska utvrđenja, ispred kojih su bila postavljena minska polja. Borba je trajala cijelu noć 29/30. studenog. Zauzeti

⁶⁰ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

su neki bunker i rovovi, ali ise u grad nije moglo i bataljoni su se ujutro morali povući. Travnik je bio izuzetno čvrsto njemačko-ustaško uporište, branjen jakim snagama i tehnikom.

1—31. XII 1943. — Početkom prosinca, 1, 3. i 6. bataljon Prve proleterske prebačeni su prema Duvnu, 4. bataljon je upućen ka Stipančićima, a 2. bataljon i bataljon »Garibaldi« ostavljeni su u selu Gluščevine, u rezervi. Napad na Duvno izveden je noću 6/7. prosinca, ali osim početnih rezultata, grad se nije mogao zauzeti, uslijed vrlo žilave odbrane potpomognute tenkovima koji su krstarili gradom i svojom vatrom pomagali pješadiju u rovovima, bunkerima i utvrđenim zgradama.

Napad na Duvno ponovljen je i 9. prosinca istim snagama i na istom pravcu. Ni ovoga puta nije uspjelo. U Duvnu su bile jake njemačko-ustaške i domobranske snage sa tenkovima. Poslije neuspjeha na Duvnu, bataljoni Prve proleterske držali su položaje prema Duvnu i sprečavali prodor neprijatelja prema Šuici, ali je brzo Brigada povučena u rajon Bugojna, gdje je bila rezerva Vrhovnog komandanta. Tu je ostala do 15. prosinca.⁶¹

Noću između 15/16. prosinca Brigada je prešla oko 50 km i oko 10 sati 16. prosinca stigla u rajon Vukovsko. Stab brigade je odmah uputio glavninu Brigade prema Suici. Za napad na Suicu određeni su: 1, 2, 4. i 6. bataljon; bataljon »Garibaldi« bio je u rezervi s jednom četom trebao je zatvoriti pravac E^uvno—Suica, 3. bataljon je ostao u rajonu Bugojna pod komandom Štaba korpusa.

Napad je počeo u 20 sati 16. prosinca. Prvi su stigli 1. i 6. bataljon i odmah napali i poslije teške borbe uspjeli su da prodru u Suicu i zaplijene 3 kamiona sa municijom. Tada su se pojavili neprijateljski tenkovi. U neravnopravnoj borbi bataljoni su bili primorani da se povuku. Tek poslije pola noći 16/17. prosinca stigao je i 2. bataljon i napao na Suicu, ali se i on morao povući. Četvrti bataljon nije ni stigao da sudjeluje u napadu. Dijelovi 118. njemačke divizije uspješno su se branili, a bataljoni Prve proleterske zbog lošeg terena nisu stigli da istovremeno napadaju. Pojedinačne napade neprijatelj je lako odbijao. Vremenske prilike bile su vrlo loše. Velika hladnoća, snijeg, automatska oružja nisu mogla dejstvovati.

Napad je ponovljen noću 17/18. prosinca, ali kada su neki bataljoni već krenuli, donijeta je odluka da se odustane od napada, međutim, bilo je kasno. 1. i 6. bataljon već su pošli u napad istim pravcem kao prethodne noći. Normalno da ni taj napad nije mogao uspjeti.

Poslije toga Brigada je držala položaje prema Suici i sprečavala neprijateljski prodor ka Kupresu. Tada je Prva proleterska brigada privremeno stavljena pod komandu Šeste ličke proleterske divizije koja je bila u sastavu Prvog proleterskog korpusa.

Drugu godišnjicu svog formiranja Brigada je proslavila u vrlo teškim uvjetima, u borbama sa dijelovima 114. i 118. njemačke divizije na prostoru oko Kupresa. U dvije godine Brigada je prešla više od 12.000 km, izgubila je otprilike onoliko boraca koliko ih je bilo u stroju u Rudom. Brigadi su čestitali: Vrhovni komandant, CK KPJ, Stab korpusa, Stab divizije, štabovi Treće krajiške i Trinaeste proleterske brigade. Čestitke su čitane borcima po bataljonima.⁶²

⁶¹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 287—291.

⁶² Miloš Vuksanović, n. d., str. 294—302. Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 259. i 260, Beograd, 1981.

ČESTITKA VRHOVNOG KOMANDANTA JOSIPA BROZA TITA

»Slavan je put koji ste vi prošli za ove dvije godine. Svojom krvlju i životom najboljih boraca vaše brigade i mnogobrojnim bitkama u Srbiji, Sadžaku, Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i u Dalmaciji, vi ste udarili temelje jedne nove, srećne Jugoslavije. Vaša su djela besmrtna, kao što je besmrtna i ova veličanstvena borba svih naroda Jugoslavije, u kojoj se kuje bratstvo, sloboda i ravnopravnost naroda naše napaćene zemlje.

ČESTITKA CK KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

»Prva proleterska brigada, čedo naše Partije, pionir stvaranja Narodnooslobodilačke vojske, djelo našeg rukovodstva i vrhovnog komandanta druga Tita, ovjencala se neprolaznom slavom u toku dvije godine teških bojeva s omrznutim neprijateljem. Postalo je ponos biti borac Prve proleterske, jer je ona ponos naše vojske i našeg naroda«.

Brigada je, zahvaljujući na čestitkama, dala zavjet i iskreno obećanje vrhovnom komandantu i CK KPJ da će istrajati u teškoj borbi do konačnog oslobođenja zemlje.

Na položajima od Suice do Kupresa Brigada je ostala do 24. prosinca, a potom je od Kupresa preko Bugojna laganim maršem stigla na položaje prema Travniku. Neprijatelj je u Travniku i dalje držao vrlo jake snage, oko 2.000 vojnika.

Brigada je zatvarala najosjetljiviji pravac koji od Travnika preko Turbeta i Komara vodi ka Donjem Vakufu i Jajcu, i pravac Travnik—Gornji Vakuf. Krajem prosinca, osim manjih čarki, ni jedna ni druga strana nije poduzimala neke veće akcije.

Krajem prosinca 2. bataljon Prve proleterske prevezao se željeznicom iz Bugojna do Jajca, a odatle pješke na Korićana, gdje je osiguravao bolnicu Prve proleterske divizije.

1—31. I 1944. — I početkom siječnja glavnina Prve proleterske bila je na položajima prema Travniku i zatvarala pravac Travnik—Turbe—Komar—Donji Vakuf. U isto vrijeme neprijatelj planira i poduzima ofanzivne akcije većih razmjera na slobodni teritorij prema jedinicama Prvog i Petog korpusa.

Jake neprijateljske snage pošle su u napad iz Travnika 7. siječnja u ranim jutarnjim satima. Glavna kolona nastupila je preko Paklareva prema Trinaestoj proleterskoj brigadi, a dvije kolone južno od komunikacije Travnik—Turbe na položaje Prve proleterske. Desna kolona od Skender Vakufa preko Vlašića prema dolini Vrbasa i Janju. Protivnapadom Prve i Trinaeste proleterske brigade u žestokim borbama, neprijatelj je primoran da se vrati natrag ka Travniku sa više od 150 poginulih vojnika; kolona preko Vlašića nije stigla da im pomogne.

Ocijenivši da su te neprijateljske akcije širih razmjera, Štab Prve divizije odlučio je da rokira brigade ka sjeverozapadu kako bi se ako bude trebalo mogao prebaciti na planinske terene između Vlašića, Ugra i Vrbasa. Divizijska bolnica je evakuirana iz Korićana i upućena preko Vrbasa na slobodni teritorij, ali je 2. bataljon koji je bio u zaštiti bolnice odsječen izgubivši vezu sa Brigadom i Divizijom.

Trinaesta proleterska rokirana je ka Gostilju i Vitoviju. Prva proleterska je ostala sama prema Travniku. Bataljoni Trinaeste brigade i 2. bataljon Prve brigade vodili su žestoke borbe sa sjevernom kolonom koja je nastupala preko Vlašića i natjerali neprijatelja da se kreće težim terenom. Ova je kolona potisla i dijelom razbila Petu i Dvanaestu brigadu Jedanaeste divizije. Neprijatelj je prema Trinaestoj brigadi upotrebio i skijaške jedinice.

Prva proleterska divizija našla se u teškoj situaciji i Stab divizije donosi vrlo smjelu odluku da se do noći neprijatelj zadržava, a potom prikupi jedinice i izvrši proboj na sjever preko ceste Turbe—Jajce, koju je neprijatelj već zaposjeo, i izbije u rajon, Imljani—Koričani—Petrovo polje, u pozadinu neprijateljske glavne kolone. Proboj Prve divizije na sjever izveden je noću 10/11. siječnja. Rano u jutro sukobila se sa jednom njemačkom jedinicom. Borba se vodila čitav dan, najviše bombama i automatskim oružjem. Kada je zaprijetila opasnost da ta jedinica bude uništena, stigle su u pomoć 12. siječnja iz Gostilja dvije jače grupe.⁶³

Čim se Prva proleterska našla iza leđa 1. brdske divizije, neprijateljska oianzdva je za nju bila završena. Jedino u teškoj situaciji našao se 2. bataljon Prve proleterske koji je bio odsječen i odbačen preko ceste Turbe—Jajce, potom preko Vrbasa i Janja, pravcem kojim je neprijatelj priželjkivao da krene cijela Prva divizija. Poslije 10 dana napornog marša, borbi i neizvjesnosti bataljon je stigao na kraj Glamočkog polja gdje je uhvatio vezu sa Drugom dalmatinskom brigadom, a potom preko Drvara, Oštrelja, Vrbasa, Ugra, krajem siječnja stiže u Skender Vakuf, u sastav Brigade.

Čim je neprijatelj prošao sa svojim glavnim snagama, Stab Prve proleterske brigade je sredinom siječnja uputio 3. bataljon i bataljon »Garibaldi« prema Jajcu, a ostale bataljone ka Kotor-Varošu, gdje nije bilo jačih neprijateljskih snaga. Već 17. siječnja 3. bataljon ulazi u Jajce, a zatim sa tri preuređena vagona i lokomotivom u sredini kreće ka Donjem Vakufu da ispita kakve su tu neprijateljske snage. Blizu Donjeg Vakufa sreo se sa čelnim dijelom njemačke kolone koja se kretala prema Jajcu. Počela je borba »oklopnog« vlaka i njemačkih oklopnih automobila. Vlak se pod borbom povlačio natrag ka Jajcu. Prihvatio je borbu i bataljon »Garibaldi«, ali su se oba bataljona morali povući iz Jajca. Zatim su bataljoni držali položaje oko Jajca i na cesti Turbe—Jajce često su vodili borbe sa neprijateljskim snagama.

Šesti bataljon je 22. siječnja iz rajona Kotor-Varoša, prebačen u rajon Gostilja—Seferi—Karaula prema Turbetu i Travniku, gdje se često sukobljavao sa neprijateljskim snagama koje su pokušavale napasti položaje 6. bataljona, posebno 27, 28. i 29. siječnja kada je neprijatelj nastupao jačim snagama.

U Skender-Vakufu Prva proleterska brigada je krajem siječnja bila popunjena ljudstvom iz prekomorske brigade, u kojoj su bili uglavnom Crnogorci.

1—28. II 1944. — Početkom veljače upućeni su 1, 2. i 4. bataljon Prve proleterske iz Skender Vakufa da razbiju četnike i očiste sela istočno od Banja Luke, 1. i 2. bataljon da prokrstari Jošavkom i protjeraju četnike prema Crnom vrhu i Čelincu, a 4. bataljon je ostavljen u Obodniku radi veze sa jedinicama Jedanaeste divizije.

Neprijatelj u Travniku, Turbetu i Jajcu nije mirovao, on je iz Travnika i Turbeta napadao prema 6. bataljonu 3, 8, 11, 15, 16, 17. i 28. veljače, tako da

⁶³ Beogradski bataljon Prve proleterske brigade, str. 261. i 262, Beograd, 1981. Miloš Vuksanović, n. d., str. 300—308.

taj bataljon nije imao vremena za odmor, a iz Jajca prema položajima 3. bataljona i bataljona »Garibaldi« neprijatelj je napadao 7, 18, 21. i 27. veljače. Zbog velikog snlijega i hladnoće u veljači nije bilo većih akcija.

Krajem veljače, dotadašnji komandant Prve proleterske Božo Božović, otišao je za komandanta Đvadesetšeste dalmatinske divizije, a za komandanta Brigade postavljen je Jagoš Zarić.

1—31. III 1944. — Brigada je i u ožujku ratovala na širokom prostoru kao u veljači. 1. i 2. bataljon, a potom i dijelovi 4. bataljona, nalazili su se na teritoriju centralne Bosne i čistili ga od četnika od Vrbasa do Srbca i osigurali Petu kozaračku brigadu koja je preko Vrbasa upadala u Lijeve polje. Bataljoni nisu uspjeli zadati jači udarac četnicima na prostoru Jošavke i Crnog vrha jer se četnici nisu upuštali u veće borbe.

Treći bataljon i »Garibaldi« bataljon su prepadima uznemirivali neprijatelja u Jajcu, a 6, 10, 15, 18. i 21. ožujka odbili su dobro organizirane neprijateljske napade iz Jajca koji su bih podržani artiljerijom i minobacačima. Šesti bataljon nije imao većih borbi. U dva navrata uspio je da natjera u bjegstvo njemačke »trupove« koji su preko Vlašića pokušavali da napadnu na bolnicu u Končanima. Kao pomoć 6. bataljonu u osiguranju bolnice upućena je i jedna četa iz 1. bataljona.⁶⁴

Između 27. i 28. ožujka cijela Prva proleterska brigada je prešla Vrbasa i zaposjela položaje južno od komunikacije Jajce—Mrkonjić-Grad: 1. bataljon u rajonu Borci ä Mile, orijentiran prema Jajcu. 2. bataljon Hoćune i Majdan, 3. bataljon Liskovice orijentiran na pravac prema Manjači i veza preko Vrbasa sa Trinaestom proleterskom brigadom, 4. bataljon Rogolje i Podšiljak, 6. bataljon selo Kopienice i bataljon »Garibaldi« u Magaljdolu kao neposredna rezerva 1. bataljonu.

1—30. IV 1944. — Rano ujutro 3. travnja iz Jajca prema Mrkonjić-Gradu krenula je kolona njemačke 7. SS divizije sa tenkovima, podržana jakom artiljerijskom vatrom. Puškomitraljesci bataljona Prve proleterske sačekavali bi neprijatelja na bliskom odstojanju i tada ga obasipali žestokom vatrom. Očigledno neprijatelj nije mnogo polagao na gubitke. Napredovao je polako, ali uporno, pritiskujući bataljone Prve brigade i oko sredine dana njemačka motorizirana kolona je ušla u Mrkonjić-Grad, izgubivši oko 100 vojnika a dvostruko više je bilo ranjenih vojnika. I bataljoni Prve brigade su imali gubitaka. Sva je sreća što je bio dosta visoki snijeg i artiljerijske granate na položajima bataljona nisu imale veliki efekat.

Po ulasku u Mrkonjić-Grad neprijatelj je odmah produžio prema Rogolju gdje ga je dočekaio 4. bataljon, razvila se oštra borba, ali se i on morao povući. Borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom i narednih dana.

Neprijatelj je 5. travnja u svanuće nastavio napad prema Trnovu i Šipovu i uspio da dođe do ceste Šipovo—Jezera, ali zbog velikih gubitaka, izmorenosti i jakog otpora bataljona Prve brigade po noći se morao povući ka Jajcu.

Nijemci su stalno napadali prema položajima Prve brigade, a da bi se spriječio neprijateljski prodor ka Mliništvu, Štab brigade je odlučio da grupira snage na položajima od Podgorja do Medne i organizira obranu pravca Mrkonjić-Grad—Mliništa i Jezero—Šipovo—Mliništa, oslanjajući se lijevo na Peti korpus, a desno na Desetu diviziju.

⁶⁴ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

Neprijatelj je iznenada napustio Mrkonjić-Grad, a Prva proleterska je odmah krenula prema Jajcu i 11. travnja izbila u rajon Ljoljići—Borići—Đumez-rije—Hoćune i pripremila se za napad na Jajce, ali se od toga odustalo zbog velike koncentracije neprijateljskih snaga u Jajcu. Zatim su bataljoni zaposjeli položaje radi zatvaranja pravaca kojim vode ka Mliništima.

Vrhovni štab je odobrio zahtjev Prve divizije da prebacii Trinaesitu proletersku brigadu na lijevu obalu Vrbasa i pojača obranu prema Mliništima i Drvaru. Nijemci su stalno manevrirali svojim snagama duž komunikacije Jajce—Mrkonjić-Grad. U jednodnevnoj borbi, 18. travnja 2. bataljon Prve brigade dočekaao je jednu kolonu Nijemaca u rajonu sela Mile i odbio je natrag prema Jajcu.

Tokom 22. travnja jedna jaka kolona sa tenkovima krenula je iz Jajca za Mrkonjić Grad. U višesatnim borbama sa bataljoniima Prve brigade uspjela je da stigne u Mrkonjić-Grad. Noću 24/25. travnja 2. bataljon Prve brigade je izvršio prepad na Mrkonjić Grad, uspio da dođe do ceste i postavi mine, što je u isto vrijeme učinio li 6. bataljon na cesti blizu Jezera. Na mine je naišao njemački kamion pun vojnika.

U noći 28. travnja bataljoni Prve i Trinaeste brigade napali su neprijatelja u Senjakovu, Previlu i Mrkonjić-Gradu i osim djelomičnih početnih rezultata većeg uspjeha nije bilo. Narednih dana nastavilo se uznemiravanjem sa jedne i druge strane.⁶⁵

1—31. V 1944. — Noću između 2. i 3. svibnja Prva i Trinaesta proleterska napale su neprijateljske snage u Mrkonjić-Gradu. Borba se vodila cijelu noć. Neprijatelj se grčevito branio iz bunkera i rovova ispred kojih su bile postavljene žičane prepreke, a dijelomično i minska polja. 2. i 6. bataljon Prve brigade prodrli su do ivice grada, 4. bataljon je zauzeo neprijateljske položaje na brdu Orugla, ali ga je neprijatelj brzim protivnapadom izbacio. Napad na grad nije uspio i bataljoni su se povukli na polazne položaje.

Neprijatelj je 8. svibnja napao, ali je bio odbijen, a 16. svibnja prije zore krenuo je jačom kolonom, koju su bataljoni Prve brigade dočekali na liniji Gerzovo brdo—Borik—Branište. Bataljoni su pustih neprijatelja na blisko odstojanje. Razvila se žestoka borba koja je trajala sve do 17 sati. Između Nijemaca i 2. bataljona došlo je do borbe prsa u prsa i neprijatelj je bio primoran da se povuče.

U međuvremenu je 14. svibnja u selu Podkraj održana velika manifestacija, skup bratstva i jedinstva, na kojoj su sudjelovali po dva bataljona iz Prve i Trinaeste proleterske brigade i po pedesetak boraca iz svih drugih bataljona Prve divizije. Prvo je bila smotra, zatim priredba, pa takmičenje i potom opće veselje uz pjesmu i kolo

Nijemci su svakodnevno napadali prema položajima Prve brigade. Jedan jači napad bio je 24. svibnja u rajonu Gorice, ali su ih borci 6. bataljona dočekali i vratili natrag.⁶⁶

Njemačke kolone krenule su u opći napad 25. svibnja u 5 sati. Šesti bataljon dočekaao je neprijatelja na liniji Sarići—Šipovo—Vražići. Pustio ga je da dođe ispred rovova, a zatim ga osuo paklenskom vatrom. Neprijatelj je uporno napadao. Sredinom dana napala je i neprijateljska kolona od Jezera. Brzo se

⁶⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str. 315—321.

⁶⁶ Miloš Vuksanović, n. d., str. 321—328.

upućuje 2. bataljon u pomoć 6. bataljonu. Kad je 2. bataljon izbio na Sokolao, 6. bataljon se već povlačio. Tu je 2. bataljon dočekaio neprijatelja i odbacio ga na istočne padine Sokolca. Štab brigade upućuje na desno krilo i 1. bataljon, tako se kod Šdpova našla glavnina Prve proleterske brigade ispred 13. puka 7. SS »Princ Eugen« divizije.

Noću 25/26. svibnja borba nije prestajala. Prva brigada je bila bez svoja dva bataljona. Treći je upućen u Potoke za osiguranje Vrhovnog štaba, a 4. bataljon je ranije bio priključen Trinaestoj proleterskoj brigadi.

Rano ujutro 26. svibnja neprijatelj je produžio napad. Potisnut je 6. bataljon i bataljon »Garibaldi« od Šipova i pred noć je neprijatelj izbio na cestu Rogolj—Mlinište. Bataljonu »Garibaldi« nestalo je municije, pa je zatražena municija od Trinaeste proleterske. TJ međuvremenu 1. i 2. bataljon Prve brigade vodi oštre borbe na padinama Pljevskih i Dragića podova.

Neprijatelj je zasipao artiljerijskom i minobacačkom vatrom položaje 1. i 2. bataljona. Ali se oni nisu povlačili. Sačekali bi da neprijateljski streljački stroj dođe što bliže i tada osuli vatru po njemu. Ovo se ponavljalo nekoliko puta. Tu je neprijatelj imao oko 300 poginulih. Bataljoni su imali desetak poginulih i 16—20 ranjenih. Međutim, zbog prodora neprijateljske kolone prema Mliništu, prijetila je opasnost da 1. i 2. bataljon budu napadnuti s leđa. Zato se 1. bataljon koji je bio na desnom krilu povukao u šumu Smiljevca, a 2. duž željezničke pruge prema Mliništu.

Nastavljena je borba nesmanjenom žestinom i 27. svibnja. Neprijatelj uporno nastupa i potiskuje 2. bataljon duž pruge prema Mliništima. Tog dana stupa u borbu i 4. bataljon i znatno je pojačan 6. bataljon, osiguravajući podršku Trinaeste proleterske, ali je nadmoćniji neprijatelj poslije podne ušao u Mliništa. Sada se nije znalo kuda će neprijatelj krenuti, da li u pravcu Glamoča, što bi bilo mnogo opasnije ili prema Drvaru. To bi zahtijevalo obranu dva pravca, a bila je prekinuta veza i sa 1. bataljonom.

Oim je zauzeo Mliništa. neprijatelj je krenuo prema Lipovioi, 4. i 6. bataljon su branili te položaje i nisu dozvoljavali Nijemcima dalje napredovanje.

Iako sa nedovoljnim snagama, štab Prve proleterske je odlučio da noću 27/28. svibnja izvrši protivnapad na neprijatelja u rajonu Mliništa—Lipovac. Drugi bataljon je napadao sam sa južne strane, jer nije uspostavio vezu sa 1. bataljonom i izbio je na cestu Mliništa—Glamoč. 4. i 6. bataljon napadali su sa sjeverozapadne strane. Neprijatelj je sigurno očekivao noćni napad i povukao se u rajon željezničke stanice Mliništa. Napad je ipak uspio, utvrđeno je da neprijatelj nije zaposjeo cestu Mliništa—Glamoč i da vjerojatno neće nađirati u tom pravcu.

Neprijatelj je u zoru 28. svibnja krenuo u napad. Glavnim snagama je nastupao prema 4. i 6. bataljonu Prve brigade koji su držali položaje kod Lisine i sa kojima je bio i 2. bataljon Trinaeste brigade. Ovi su bataljoni imali težak zadatak — položaji se moraju zadržati. Bataljoni su u toku dana vodili teške borbe, zaustavljali i odbijali uzastopne juriše čitavog 13. puka 7. SS divizije. Neprijatelj je pri kraju dana uz mnogo žrtava uspio da zauzme Mihaljčice i odbije nekoliko protivnapada bataljona Prve i Trinaeste brigade. U isto vrijeme 2. bataljon je uspješno zaustavljao lijevu kolonu kod Dragića podova. Prvi bataljon sa kojim nije bilo veze samoinicijativno je zaposjeo pravac prema Glamoču, a kada je sa njim uhvaćena veza, stigao je na položaje prema željeznič-

koj stanici Lisina; tako su snage Prve brigade 29. svibnja u kritičnoj situaciji znatno ojačane.

U zoru 29. svibnja, kada je neprijatelj očekivao da će postići konačan uspjeh, pristigli su 1. i 2. bataljon i dijelovi bataljona »Garibaldi« na lijevi bok njegove kolone na željezničkoj pruzi kod Krša i čim su uspostavili vezu sa 6. bataljonom, prešli su u napad da olakšaju položaj 4. i 6. bataljona. Ispred stanice i duž pruge, ležali su mrtvi neprijateljski vojnici, što je potaklo 4. i 6. bataljon da protivnapadom odbace neprijatelja preko 2 km nazad. U isto vrijeme iza leđa 1. i 2. bataljona iz šume je izbila jedna njemačka kolona i zaprijetila je opasnost da budu uništeni. Nisu se mogli povući prema glavnini brigade, već su odstupili u Bukovaču.

4. i 6. bataljon i dijelovi bataljona »Garibaldi« ponovo su se sukobili sa glavninom neprijateljskih snaga. Vodila se teška borba. Neprijatelj je neprestano jurišao. Sreća što su sada bataljoni imali dovoljno municije i uporna su se branili i odbijali neprijatelja, čemu su pridonijeli i bataljoni Trinaeste proleterske brigade.

Situacija je bila teška. Na položaje Prve brigade došao je i komandant Prvog korpusa Koča Popović. Iza tih položaja se nalazi Vrhovni štab i CK KPJ, članovi AVNOJ-a d strane vojne misije. Komandant Korpusa je jednostavno pitao Stab brigade: »Možete li održati položaje do noći?«, poznavajući situaciju, Stab brigade je pitanje shvatio kao naređenje i odgovorio potvrdo. Na položaje Prve proleterske došli su komandant i komesar Prve proleterske divizije.

4. i 6. bataljon Prve brigade u pravom su paklu. Borba se iz časa u čas sve više rasplamsavala. Brigada je čvrsto riješila da preko njenih položaja neprijatelj neće proći. Jedan brežuljak kod stanice Lisine koji je držao 6. bataljon prelazio je nekoliko puta dz ruku u ruke. Borba prsa u prsa, bajuneti. Bataljon je brežuljak zadržao do noći.

Štab Prve divizije donosi odluku da manevrom u toku noći 29/30. svibnja izvuče jedinice divizije ispod udara jakih neprijateljskih snaga pravcem Bje-livina—Kutljerovac—Ubavići—Tubino brdo — žandarmerjska stamica Mliništa — Vučja poljana i ako podne 30. svibnja Prva brigada je stigla u Vučje poljane i Ponor.

Po izbijanju na cestu Mliništa—Glamoč, Štab brigade je odmah naredio 2, 4. i 6. bataljonu da zaposjednu položaje prema Mliništu. a 1. bataljon sa jednim bataljonom iz Trinaeste brigade prema Glamoču. Tako je Prva divizija došla na bok i u pozadinu neprijateljskim snagama. Kada su Nijemci pošli u napad da unište Prvu diviziju, udarili su u prazno.

U toku dana od Mliništa se nisu pojavljivale neprijateljske snage, iznenađeni što se desilo sa Prvom divizijom sa kojom su izgubili borbeni dodir, ali od Glamoča je nastupala jaka njemačka kolona sa tenkovima, oklopnim automobilima i kamionima. Bataljoni su čekali u zasjedi. Tada se pojavljuju saveznički avioni koja su se okomili na neprijateljsku kolonu. Birci Brigade sa radošću promatraju, kao i borci 6. bataljona, ali za kratko vrijeme. Drugi nalet aviona greškom je bacio bombe kod Mliništa na jednu četvu ovog bataljona i tu je poginulo 6 a ranjeno 13 boraca. Naime, Vrhovni je štab tražio da saveznici bombardiraju rajon Mliništa, čemu su se oni odazvali, ali je u međuvremenu na te položaje došao 6. bataljon Prve brigade.

Kolona Vrhovnog štaba nije stigla da se noću 31. svibnja i 1. lipnja prebaci preko ceste Mliništa—Glamoč. Ona se sukobila južno od sela Bjelenja sa dijelom snaga 13. puka 7. SS divizije i morala se vratiti u Police.

1—30. VI 1944. — U toku dana 1. lipnja neprijatelj je uporno nastojao da se od Glamoča probije ka Mliništima i Drvaru, ali bataljoni Prve li Trinaeste brigade su uspješno odbijali njegove napade. Oštre borbe vođene su i slije decih dana. Uništena su i dva neprijateljska tenka.

Kada su jedinice 7. SS divizije stigle prema Potocima i nisu naišle na partizane, komandant divizije, iznenađen, tek 1. lipnja odlučuje da se jedinice vrate prema Mliništima, što je već bilo kasno.⁶⁷

Kolona Vrhovnog štaba prešla je komunikaciju Glamoč—Mliništa u noći između 2. i 3. lipnja i uputila se ka Kupreškom polju preko planine Vitorog.

Jedinice Prve proleterske divizije, po prelasku kolone Vrhovnog štaba, ostale su i dalje na položajima i vodile žestoke borbe sa neprijateljskim kolonama koje su nastupale od Glamoča i Mliništa, a zatim se postepeno rokirale prema istoiku štiteći bokove koloni Vrhovnog štaba i bolnici Prve divizije.

1, 4. i bataljon »Garibaldi« vodili su oštre borbe i zadržali neprijatelja u rajonu Čardaka. Vidjevši da ne mogu prodrijeti tim pravcem, Nijemci su 5. lipnja uputili jaku motoriziranu kolonu sa 12 tenkova od Glamoča prema Priblju, gdje su je dočekali bataljoni Prve i Trinaeste brigade. Došlo je do žestoke borbe. Bataljoni su dočekali neprijatelja, žestoko ga napali, a onda se povukli prema planini Vitorog, jer više nije bilo potrebno da tu na golom terenu pružaju jači otpor neprijateljskim snagama.

Vrhovni štab je stigao na Kupreško polje između 3. i 4. lipnja, a jedinice Prve divizije osiguravale su aerodrom. 2. i 3. bataljon Prve proleterske neposredno su štitili aerodrom, a ostali bataljoni pravac prema M. Vitorogu. Trinaesta brigada je osiguravala pravac od Pribilja, a Treća krajiška je bila u Janju.

Vrhovni štab je sa Kupreškog polja savezničkim avionom otišao u Bari u Italiju. Slijedeće noći, 5/6. lipnja saveznički avioni spustili su na kupreški aerodrom materijal, opremu i hranu za Prvu diviziju i odvezli teške ranjenike na liječenje u Italiju.

Iz šireg rajona Kupreškog polja 6. lipnja ujutro cijela Prva divizija se prebacila na položaje planine Pakline, Raduše, Velikih vrata i Vlukovskog. Prva proleterska je osiguravala od Prozora i Rame, Treća krajiška od Bugojna i Gornjeg Vakufa, a Trinaesta proleterska od Livna i Duvna. Blizu Prozora i Gornjeg Vakufa nalazila se Sedma i Sedamnaesta brigada Desete divizije. Na tom terenu bio je predviđen nešto duži odmor. Tu je jedan bataljon iz inženjerijske brigade Vrhovnog štaba priključen sastavu Prve proleterske i nazvan je 7. bataljon.

Komandant 7. SS divizije, očito nezadovoljan postignutim rezultatima u drvarskoj operaciji, planirao je da na prostoru između Kupresa, Livna, Duvna, Prozora, Gornjeg Vakufa i Bugojna zada odlučujući udarac i uništi Prvu proletersku diviziju, oslanjajući se isključivo na svoje — njemačke jedinice.

Rano ujutro 12. lipnja počela je nova bitka Prve proleterske divizije protiv 7. SS divizije, 92. motoriziranog puka i njemačkih jedinica iz okolnih garnizona.

⁶⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

Jake neprijateljske kolone nastupale su od Livna i Duvna, preko Suice prema Ravnom i Vukovskom, od Janja, preko Blagaja, ka Kupresu i Vukovskom, od Bugojna prema Kupresu i od Prozora, preko Sćita prema Ravnom. Neprijatelj je vrlo drsko jurio naprijed, uz podršku tenkovskih i artiljerijskih jedinica.

Na pravcu od Prozora prve borbe prihvatili su 1. i 4, a zatim i 2. bataljon Prve proleterske, ali ih je neprijatelj potisnuo. U toku noći 12/13. bataljoni su napali neprijatelja i nisu uspjeli da ga odbace. Idućeg dana napali su neprijatelja na liniji Jaklići—Ripci—Varvara i natjerah su Nijemce na povlačenje prema Prozoru, uz velike gubitke, a bataljoni su izbili na povoljne položaje iznad Sćitske kotline i neprijatelja držali pod vatrom.

Procijenivši namjere neprijatelja, Stab Prve divizije donosi odluku da se jedinice u toku noći 13/14. lipnja prebace preko komunikacije Prozor—Gornji Vakuf—Bugojno. Prva proleterska je krenula oko 22 sata pravcem Ječanj—Čardak—Plandiše—Kobila, prešla cestu Makljen—Gornji Vakuf i uputila se ka Crnom vrhu, isturujući 1, 4. i 6. bataljon istočno od Vilića guvna radi osiguranja prolaska kolone Divizije od Prozora. Do ponoći su svi dijelovi Divizije prešli komunikaciju i našh se istočno od nje.

Nijemci su pnovo bili iznenađeni manevrom Prve divizije. Ujutro 14. lipnja neprijateljske kolone nisu naišle na protivnika. Kolona od Prozora, čim je vidjela da Prva brigada izmiče, pokušala je da izbije na Makljen, ali bataljoni Prve brigade su uspješno odbijali napade čitav dan 14. lipnja.

Komandant 7. SS divizije održao je 16. lipnja u Gornjem Vakufu savjetovanje sa potčinjenim komandantima, kada je razrađen plan o konačnom uništenju Prve proleterske divizije. Sve njemačke jedinice predviđene za akciju prebačene su kamionima prema Prozoru i u Fojnicu.

Kada je 17. lipnja neprijatelj krenuo iz Prozora prema Rami, a u isto vrijeme je kolona iz Jablanice stigla do srušenog mosta na Rami i produžila, Stab Prve brigade je zaključio da neprijatelj teži da osvoji komunikaciju Prozor—Jablanica i odlučio da mu to ne dozvoli. Čitavog dana 2, 4. i 6. bataljon Prve brigade vodi žestoke borbe i ne dozvoljava, neprijatelju da sastavi svoje kolone, a kolona od Jablanice je potisnuta natrag. U večer 17. lipnja ova tri bataljona napadaju neprijatelja u selu Lug i potiskuju ga prema Sćitu i Prozoru, a u isto vrijeme 1. bataljon demonstrativno napada Prozor. Treći bataljon i bataljon »Garibaldi« bih su u rezervi.

Uz snažnu podršku artiljerije i tenkova neprijatelj je 18. lipnja krenuo niz dolinu Rame, dočekali su ga bataljoni Prve brigade i u teškoj borbi zadržali svoje položaje. U isto vrijeme kod sela Blace dočekao je kolonu iz Prozora 1. bataljon i natjerao je na povlačenje ka Prozoru.

Dok je Prva brigada vodala borbe prema Prozoru i Rami, a Trinaesta brigada prema Gornjem Vakufu, jake njemačke snage iz Fojnice pojavile su se na liniji Pogorelec—Zec planina i iz Ostrošca i Rame prema Solakovoj kuli. Prva divizija se našla u potpunom okruženju.

Stab divizije je odlučio da Prvu brigadu od Prozora prebaci na planinu Vraniću, Treća krajiška hitno je upućena prema Vitreuš, trg. 1911, da razbije neprijatelja na Zec planini, a Trinaesta proleterska da zadrži položaje prema Gornjem Vakufu do mraka 19. lipnja radi osiguranja kretanja kolone Štaba divizije, bolnice i Prve proleterske.

2. i 6. bataljon Prve brigade hitno su upućeni da u pokretu zaštite divizijsku bolnicu, a glavnina je uspjela da se pred zoru 19. lipnja odlijepi od ne-

prijatelja i krene pravcem Kuti—Dolovi—Vrelo—Zvršće—Lisina—Kamena ravan—Podborovac—Sarajevska vrata—Suho jezero—Smiljevačka kosa. U zaštitnici je bio 1. bataljon.

Marširalo se cijeli dan i pred noć 19. lipnja Brigada je izbila na položaje Smiljevačka kosa—Krstac—Podborovac—Sarajevska vrata. Treća krajiška je izbila istočno od Prve u rajon Vrata—Tikva—Luka, a Trinaesta proleterska u rajon Bila gomila—Vrla—Korita—Zlatno guvno. Čitava divizija se našla na vrhovima Vraniće, osiguravajući se sa svih pravaca.

Neprijatelj je bio uporan. Nastavio je napade jakim kolonama sa svih strana. Jedna kolona, od izvorišta Vrbasa preko Kozice, nastupala je prema centru rasporeda Divizije, ali je u šumi dočekao 1. bataljon. Vrlo žestokom borbom neprijatelj je spriječen da prodre ka vrhu Vraniće. U isto vrijeme Treća i Trinaesta brigada vode žestoke borbe, a dvije kolone koje su se od Fojnice kretale prema Vranići zaustavila je Sedma krajiška brigada Desete divizije.

Nikada do tada Prva divizija nije bila u teškoj situaciji. Stisnuta je sa svih strana na visovima Vraniće, na vrlo malom prostoru. Neprijatelj je napadao iz 8—9 pravaca, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, a sa komunikacija i tenkovima.

Stab divizije (donosi odluku da se u noći 21. lipnja sve jedinice prebace preko komunikacije Travnik—Gornji Vakuf. Prva i Treća krajiška brigada, s prištapskim jedinicama Divizije, marširale su u jednoj koloni: Prva brigada u prethodnici, a Trinaesta brigada marširala je lijevo i porušila cestu kod sela Knežev Grob i uputila se na Radovan planinu, osiguravajući glavninu Divizije od Gornjeg Vakufa. Oko podne 21. lipnja sve jedinice su izbile na Moku ravan i Luške staje.

Poslije kraćeg odmora, Prva proleterska je stigla na cestu Travnik—Rostovo i postavila osiguranje za prolazak glavnine Divizije. Bataljoni su porušili cestu, postavili prepreke i mjestimično minirali.

Do zore 22. lipnja sve su jedinice stigle u svoje rajone: Prva brigada na Bašarinac polje, Treća krajiška prema Crnom vrhu i Trinaesta brigada na Radovan planini.

Komandant 7. SS divizije stvara novi plan za uništenje Prve divizije, smatrajući da je teren u trokutu između Travnika, Donjeg i Gornjeg Vakufa vrlo podesan za to. Kada se Prva divizija pripremala da pređe komunikaciju Travnik—Donji Vakuf, komandant 13. puka 7. SS divizije komionima prebacuje jedan bataljon u Obarke, na cesti Turbe—Donji Vakuf.⁶³

Rano ujutro 23. lipnja Prva proleterska je krenula sa Bašarinac polja prema cesti Turbe—Komar. Koloni se priključila i divizijska bolnica. Tek što je kolona odmakla jedan do dva kilometra i stigla do linije Smrekova kosa—Grad, srela se sa ojačanim bataljonom 13. SS puka, koji je u svanuće krenuo sa Komara u susret jedinicama koje su krenule od Rostova. U šumi je došlo do borbe u susretu. Prvo je borbu prihvatio 3. ubrzo mu je pritekao u pomoć 2, a malo kasnije je stigao i 4. bataljon Prve brigade. Ječala je šuma od eksplozija bombi i mitraljeskih, puškomitraljeskih rafala. Neprijatelj je zaustavljen. Borba je trajala čitav dan. Bataljoni Prve brigade nisu ni pedalj odstupili. U ovakvoj situaciji nije se Divizija mogla prebaciti prema Vlašiću i centralnoj Bosni.

⁶³ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

Dok se vodila borba na tom pravcu, pojavile su se jake neprijateljske snage od Donjeg Vakufa i Bugojna uz rijeku Vitinu, prema Bašarinac polju, u kojem pravcu je Stab brigade isturio 6. i »Garibaldi« bataljon. I tamo se razvila žestoka borba. Brigada nema rezervnih snaga, 1. bataljon je u zaštiti bolnice, a 7. bataljon još nije bio osposobljen za ovakve borbe.

Treća krajiška je uspjela da, kod Rostova u teškoj borbi odirži svoje položaje, a Trinaesta proleterska je vodila borbe čitav dan sa dvije neprijateljske kolone koje su nastupale od Gornjeg Vakufa.

Borbe na Bašarinac polju mogu se usporediti sa bitkama na Treskavici, Drini, Zlatnom boru, Mliništu i one će stalno ostati u sjećanjima boraca Prve proleterske brigade.

Divizija je opet u vrlo kritičnom položaju. Stab divizije odlučuje da se jedinice vrate natrag na Vraniću, ali ne istim putem. Treba primijeniti lukavstvo. Divizija je izvela manevar i poslala glavninom prema Travniku, glavnoj bazi neprijateljskih jedinica, tamo gdje joj se neprijatelj uopće nije nadao.

Uvečer i u toku noći 23/24. lipnja Prva i Treća brigada i prištapske jedinice Divizije neprimjetno su se odlijepili od neprijatelja, i postepeno se uključivale u kolonu. Prva brigada se poslužila lukavstvom na svoj način: bataljoni su naložili velike vatre na proplancima pored položaja, kao da će tu prenoćiti cijelu noć, u što je neprijatelj i povjerovao. Trinaesta, brigada nije uspjela da se prebaci preko Vrbasa na Radušu i preko komunikacije Gornji Vakuf—Travnik stigla na Vraniću, gdje je trebalo da izbije i glavnina Divizije.

Ujutro rano 24. lipnja neprijatelj je pošao u opći napad iz svih pravaca i niži komandanti su izvjestili komandanta 7. SS divizije da su se spojili ali •bez dodira s neprijateljem«.

Glavnina Divizije je prešla komunikaciju Gornji Vakuf—Travnik u dvije kolone. Prva proleterska marširala je u lijevoj koloni, blizu Travnika, a po prelasku ceste postavila osiguranje prema Travniku i Rostovu. Desna kolona, Treća krajiška i ostale jedinice lako su prešle komunikaciju.

Prva proleterska je 24. lipnja izbila u šume Palike i Jelovca i tu je morala zastati zbog velike iscrpljenosti boraca. Brigada je štitila prolaz divizijske bolnice, a zatim se kretala u zaštitnici. Kada je Brigada izbila kod Busiovačkih staja, prethodnica je primijetila jednu neprijateljsku kolonu od Busovače koju je 6. bataljon iz pokreta napao i poslije dvosatne borbe natjerao u bjegstvo. Treća krajiška brigada popela se na Vraniću prije podne 25. lipnja i produžila ka Zec planini. Za njom su se kretali divizijska bolnica, Stab divizije, Stab korpusa i Prateći bataljon VS, a pridružila im se i Trinaesta proleterska brigada.

Poslije podne, oko 15 sati 25. lipnja, kada je pored planinskog jezera ka Sarajevskim vratima prolazila kolona, bolnice, izviđački odred 7. SS divizije izbio je na najviši vrh Vraniće i opasno zaprijetio da uništi bolnicu i odsječe Prvu brigadu od Treće i Trinaeste brigade. Odmah je upućen prateći bataljon VS da zaustavi Nijemce, ali, je on bio nedovoljan da to učini. Tada je naredeno Prvoj proleterskoj da što prije uputi bataljone na Krstac i Smiljevačku kosu i osigura prolazak kolone. Bataljoni su trčecim korakom jurili pored kolone bolnice. Drugi bataljon je podilazio uz strme stijene, nalazeći se u »mrtvom« uglu i pravovremeno je stigao u pomoć pratećem bataljonu i čvrsto zauzeo položaje na Sarajevskim vratima i Krstaču, zatim je 1. bataljon zaposjeo Smiljevačku kosu.

Došlo je do vrlo teške i žestoke borbe. Neprijatelj je sa ivice šume polazio na juriš uz jaku podršku artiljerije i minobacača. Svaki juriš Nijemaca, bio je odbijen. Do noći su Nijemci osam puta jurišali. Bataljoni su održali položaje sve do mraka, dok nije prošla cijela kolona, a potom se povukli.

Iako su na Zec planini bili i dijelovi Desete krajiške divizije i pomagali Prvoj proleterskoj diviziji, Nijemci su imali naređenje da se isključivo bore i ne odvajaju od Prve divizije, što dokazuje sa koliko su »simpatija« gledali na Prvu diviziju.

Pošto je neprijatelj znao za svaki pokret jedinica Prve divizije, Štab divizije je zaključio da je otkrivena šifra radio-veze, pa je 25. lipnja promijenio i smanjio radio-saobraćaj, što je zbunilo, neprijatelja.

Štab Prve divizije u suglasnosti sa Štabom korpusa odlučio je da teške ranjenike i bolesnike i dio teškog naoružanja ostavi kod Desete divizije, a sa Divizijom izvrši prodor na istok. Bolnica, je ostavljena na nepristupačnom i šumovitom terenu, u pećinama koje su pronašli borci Sedamnaeste krajiške brigade, koji su rodom iz tog kraja i poznaju teren. Brigada je izdvojila jedan brojniji vod boraca kao zaštitu bolnice.

Tokom 26. lipnja neprijateljske snage nisu bile aktivne, što je omogućilo da se jedinice prebace preko Zec planine na planinu Bitovnju. U toku dana 27. lipnja Prva proleterska kretala se kroz šume Bitovnje i u popodnevnim satima izbila kod Crne rijeke i Hajdučke luke, blizu komunikacije, pruge i ceste Konjic—Sarajevo, pripremajući se za prelazak u najvećoj tajnosti.

Prva proleterska brigada sačinjavala je lijevu kolonu Prve divizije i prešla komunikaciju noću 27/28. na odsjeku Raštelica—Tarčin. Brigada je podijeljena u tri kolone: desna kolona 2, 4. i 7. bataljon, prešla je komunikaciju kod Rašteliće, srednja kolona 3. i »Garibaldi« bataljon i prateći bataljon Vrhovnog štaba, sa kojom su marširali Štab divizije, Štab korpusa, članovi Vrhovnog štaba i pokretni dio bolnice, prešli su komunikaciju između Rašteliće i Tarčina i lijeva kolona 1. i 6. bataljon, koji su prešli komunikaciju pored Tarčina.

Prilikom prelaska bilo je manjih okršaja sa domobranskim posadama i oklopnim vlakom koji je oštećen. Po prelasku komunikacije 1. bataljon je samoinicijativno izvršio demonstrativni napad na Tarčin, upao u grad i zaplijenio veću količinu cigareta, a neprijatelj natjerao da se brani. U isito vrijeme komunikaciju su prešle Treća i Trinaesta brigada.⁶⁹

Prva proleterska brigada je oko 8 sati 28. lipnja izbila u selo Hranisavu, na podnožju Bjelašnice. Ovo je bilo još jedno novo iznenađenje za neprijatelja, pojava jakih partizanskih snaga na komunikaciji Mostar—Sarajevo.

O žestini borbi koje je vodila Prva proleterska brigada u protekloj ofanzivi od 23. svibnja, od Mrkonjić-Grada preko Mliništa, Vukovskog, Raduše, komunikacije Prozor—Gornji Vakuf, Vraniće, Bašerinca i Komara, govori i podatak da je imala više poginulih nego u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Brigada je u tom vremenu, sa ostalim jedinicama Divizije, nekoliko puta bila u vrlo teškim iskušenjima, točnije u bezizlaznim situacijama, ali neopisivo junaštvo i srce proletersko uvijek je našlo izlaz.

Prva proleterska brigada odmarala se na Bjelašnici oko 36 sati. Malo za iscrpljene borce, ali ipak dosta da se može krenuti dalje. Iz rajona Umoljana i Lukavca Brigada je krenula ka Trnovu, rastjerujući usput muslimansku miliciju i rano ujutro 30. lipnja stigla kod sela Dujmovića, Ledića i Šabanaca.

⁶⁹ Miloš Vuksanović, n. d., str.341.i342.

1—31. VII 1944. — Napad na Trnovo bio je planiran za 2. srpnja. Domobrani u Trnovu čim su saznali da nastupa Prva proleterska* napustili su mjesto i Brigada je bez zadržavanja nastavila pokret i dva dana prije određenog vremena izbila na liniju Grab—Ilovica, sjeverno od Trnova. Treći bataljon je isturen prema Sarajevu, 6. bataljon u Ilovice, 1. i »Garibaldi« bataljon rastjerali su četnike prema Dobrom polju, a ostali bataljoni zadržani su kao rezerva istočno od Trnova. Neprijateljski avioni bombardirali su sela oko Trnova.

Dva bataljona domobrana, uz jaku podršku artiljerije, pokušali su 2. srpnja da povrate Trnovo. Stab brigade je ubacio u borbu 2. i 4. bataljon iz rezerve i zajedno sa 6. bataljonom razbili su neprijatelja i odbacili ga ka Sarajevu. Treći bataljon je ofanzivno djelovao preko Crnog vrha prema Trebeviću.

Neprijatelj je 3. srpnja krenuo u napad sa dvije kolone, jedna preko Trnova, a druga od Prače. Borba se vodila čitav dan. Neprijatelj je razbijen i vraćen natrag. Prvi bataljon sa bataljonima Treće krajiške upao je u Ustikulinu, a neprijatelj se povukao prema Gorazdu.

U toku 4. srpnja Brigada je prešla Drinu preko mosta u Foči i do noći izbila u rajon Orahovice i Bojerodina. Po prelasku Drine, Brigada je nastavila pokret u dvije kolone i 5. srpnja izbila na liniju Boljanići, Kovač, Metaljka i skupa sa jedinicama Sedamnaeste divizije očistila sela od četnika.⁷⁰

Naređenje Vrhovnog štaba Prva divizija je 9. srpnja stavljena, u stratejsku rezervu i pod komandu Drugog korpusa. Prva brigada je postavljena da zatvara pravac od Pljevalja.

Prva proleterska brigada je 18. srpnja prebačena na područje Šarac—Mataruge—Obarde—Maoče—Kovren. Brigada je tu ostala oko mjesec dana, izviđajući prema Pljevljima, razbijala četnike i muslimansku miliciju, jednom napala na neprijatelja u rajonu Jabuke, na komunikaciji Pljevlja—Prijeopolje i tom prilikom uništila dva tenka. U srpnju je Prva proleterska odlikovana ordenom narodnog oslobođenja.

1—31. VIII 1944. — U zoru 13. kolovoza, uz jaku podršku artiljerije i tenkova počeo je napad neprijateljskih snaga sa ciljem da, opkole, razbiju i unište jedinice Drugog proleterskog i Dvanaestog vojvođanskog korpusa i Prve proleterske divizije. Neprijatelj je angažirao vrlo jake snage: 7. SS diviziju, 369. legionarsku diviziju, 181. njemačku diviziju, 1. brdsku diviziju, 2. puk »Brandenburg«, 61. bugarski puk i 5. SS motorizirani policijski puk.

Partizanske jedinice bile su razmještene uglavnom na prostoru Sandžaka, sjevernog dijela Crne Gore, u istočnoj Bosni i dijelom u Srbiji.

Prema Prvoj proleterskoj diviziji neprijatelj je angažirao oko 9.000 vojnika, 24 topa i oko 20 tenkova.

Prema položajima Prve proleterske brigade neprijatelj je najjače napadao na desnom krilu, prema Kamenjnoj gori. Prvi bataljon je vodio žestoku borbu čitav dan i pred večer uspio da odbaci neprijatelja na polazne položaje, a 2. i 6. bataljon kod Mataruga zadržali su svoje položaje.

Slijedećeg dana, 14. kolovoza, neprijatelj je nastavio napad. Bataljoni su i ovog puta uspjeli da održe položaje, a 4. bataljon je upućen na lijevo krilo da pomogne Trećoj krajiškoj koju je neprijatelj žestoko napao, ali su i oni uspjeh da održe položaje; pritekao im je u pomoć i 7. bataljon i dijelovi 2. bataljona Prve brigade. Pred kraj dana neprijatelj je pojačao napad, potisnuo 2. i 6. bataljon Prve brigade i izbio na Crni crh, k. 1492.

⁶⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

Štab divizije je procijenio situaciju kao vrlo opasnu i o tome je izvijestio Vrhovni štab koji mu je istog dana depešom naredio, da ranjenike prebaci preko Tare, odakle će ih avioni prebaciti u Italiju, a Divizija da pređe preko Lima i prodre ka Zlatiboriju i Goliji, u Srbiji. Štab Divizije je odmah poduzeo mjere da Diviziju grupira prema planini Ljubišnji.

U toku 16. kolovoza Prva proleterska brigada rokirala se lijevo i zauzela položaje s obje strane ceste Pljevlja,—Đurđevića Tara, na liniji Zekavica—Rulje, kako bi osigurala pregrupiranje Osme i Trinaeste brigade u rajonu Kakmuža.

Neprijatelj je 17. kolovoza krenuo u napad jakim snagama iz Pljevalja prema Đurđevića Tari na položaje Prve i Treće brigade. Neprijatelj je vjerovatno smatrao da će Prva divizija preko Tare krenuti ka Durmitoru i požurio je da je što prije sustigne već na Tain. Ali i proleter i imaju svoju taktiku. Štab divizije je izvukao Prvu brigadu i uputio prema Kruševu i Dragašu, a zatim prema Vrbi, na sjevernim padinama Ljufošnje.

Sve jedinice Prve divizije po prelasku Cehotine kod Gradaca, uveče 18. kolovoza, izbile su sjeverozapadno od Pljevalja, time su se jedinice Divizije našle iza leđa neprijatelja. Prva brigada je odmah nastavila marš prema Boljanićima i Ritošiću, osiguravajući se sa dva bataljona od Pljevalja u rajonu Gotovuše. I taj je potez Prve divizije iznenadio Nijemce.

Produžujući marš Prva proleterska brigada 19. kolovoza izbija u rajon planine Pobijenik. Noću između 20. i 21. kolovoza prelazi Lim i razbija dijelove Drinskog četničkog korpusa. Tu se Brigada, između Lima i Uvea, zadržala 21. i 22. kolovoza.⁷¹

Pred zoru 23. kolovoza Prva proleterska prelazi Uvae i uz podršku divizijske artiljerije napada četnike na liniji Dobroselce—Torndk—k. 1496. Dvije četničke brigade Zlatiborskog korpusa, podržane artiljerijom, pružale su otpor sa položaja uređenih za obranu. Brigada je energično napredovala i razbila četnike na širokom prostoru, otvarajući put za dalje nastupanje preko Zlatibora, pomažući desnim krilom Trinaestoj proleterskoj brigadi u zauzimanju Borove glave. Treća krajiška je zauzela Hegbine i zatvarala pravac prema Kokinom Brodu.

Razbivši prve četničke brigade na Zlatiboru, Prva proleterska brigada nastavlja prodor prema Kraljevim vodama i Palisadu goneći četnike. Bugarska posada na Palisadu, smatrajući da su partizanske snage male, pošla im je u susret. Štab divizije je naredio da se Prva brigada lagano povlači pred neprijateljem, a Treća i Trinaesta brigada da lijevom i desnim krilom, prema svom rasporedu unutar Divizije, izbiju u rajon Cajetine radi odsijecanja i uništenja bugarskih snaga na Palisadu. Bugari su osjetili kakva im opasnost prijeti. Počeli su se povlačiti. Prva proleterska je to očekivala. Svi bataljoni su prešli u gonjenje i upali u Palisad i zauzeli neke rovove i bunke. Čitavi dan se vodila žestoka barba. U taku noći 24/25. kolovoza izvršen je opći napad na jako utvrđenog neprijatelja a tu su sudjelovali i dijelovi Trinaeste brigade. Zauziman je bunker po bunker. Pred zoru se neprijatelj našao na malom prostoru, ali se uporno branio i preciznom vatrom nanio Brigadi osjetne gubitke. U zoru je napad obustavljen.

Napad je ponovljen noću 26/27. kolovoza i u njemu su sudjelovali dijelovi sve tri brigade. Borba je vođena cijelu noć. U zoru, 27. kolovoza Bugari su

⁶⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

držali samo nekoliko jako utvrđenih kuća. Tada im stiže pomoć od Užica i posada s; uz njihovu pomoć izvlači prema Uzicama, ostavivši na Palisadu nekoliko stotina mrtvih vojnika i oficira.⁷²

Brzo je osposobljen stari pomoćni aerodrom kod Čajetdne i noću 30/31. kolovoza doletjeli su transportni avioni Crvene armije, dovezli raznu opremu, a odvezli u Italiju teške ranjenike i bolesnike. U međuvremenu je na Zlatibor stigla i Šesta lička proleterska divizija u sastav Prvog korpusa koja se bila odvojila još u teškim danima drvarske operacije.

Poslije zauzimanja Palisada, 4. 6. i »Garibaldi« bataljon zadržani su na Murtenici i Smiljanića zakosu, da osiguraju aerodrom i spriječe eventualni prodor neprijatelja od Kokinog Broda, a 1. 2. i 3. bataljon krenuli su ka Semegnjevu i Šljivovici da razbiju četničke brigade Zlatiborskog četničkog korpusa. ali su se četnici pravovremeno povukli u planine Tare. Bataljoni su 31. kolovoza izbili na liiiiiju Mokra gora—Šargan planina—Kremna i porušili željezničku prugu Užice—Višegrad.

1—30. IX 1944. — Početkom rujna Prva proleterska je bila zapadno od Užica, prema Vardištu i Bajinoj Bašti, terenu koji su kontrolirali nedićevci i Ijotićevci. Prema Bajinoj Bašti i Dubu upućeni su 1. 2. i 3. bataljon. Svakodnevno su vodili borbu s udruženim četničkim snagama i njemačkim policijskim jedinicama. Tokom 4. i 5. rujna 1. bataljon i dijelovi 2. bataljona napadali su Bajinu Baštu u kojoj su bili Nijemci, nedićevci i četnici. Zauzet je veći dio grada, ali je neprijatelju stigla pomoć od oko 350 nedićevaca i bataljoni su odustali od daljeg napada.

Šesti i inženjerski bataljon upućeni su prema Višegradu. Oni su u rajonu Šargana skupa sa Osmom crnogorskom brigadom odbili nekoliko napada četnika i razbili jednu njemačku kolonu koja je od Višegrada krenula ka Užicu. »Garibaldi« i 4. bataljon Prve brigade u isto su vrijeme upućeni prema Drini, kod Starog Broda, da štite prelazak Dvanaestog korpusa. U zasjedi su dočekali jedan bataljon 7. SS divizije i jednu četničku brigadu koje su u žestokoj borbi razbili i natjerali na povlačenje.

U oštrim borbama sa nedićevcima i četnicima i goneći ih preko Duba 3. bataljon sa dijelovima 2. bataljona između 6. i 7. rujna izbija na Drinu sjeverno od Bajine Bašte. Tu su presjekli vezu između neprijateljskih snaga u Bajinoj Bašti i Rogačicima. Tada je 1. bataljon sla četom iz 2. bataljona ponovio napad na Bajinu Baštu i neprijatelja natjerao u bjegstvo preko Drine, u Bosnu, a zatim je to učinjeno i sa neprijateljem u Rogačici.

Grupa četničkih korpusa zaustavila je nastupanje Šeste ličke divizije i Treće krajiške brigade. Četnici su ponovo zauzeli Požegu i primorali Treću krajišku da napusti Kosjerić. Jaka koncentracija četničkih snaga našla se na prostoru Jelova gora—Varda—Karan—Skakavice. sa namjerom da zaustave prodor Prvog korpusa.

Prva i Šesta divizija odmah su se ustremile na tu jaku četničku grupaciju, jer im se nije smjelo dozvoliti da organiziraju obranu na padinama Maljena, Pavljena i Suvobora.

Jaka četnička grupacija našla se ispred Prve proleterske brigade na Jelovoj gori, gdje je trebalo da se sakupe sve jedinice Brigade. Napad je počeo u toku noći 8/9. rujna. 3. i 6. bataljon napadoše preko Duba lijevo krilo četnika.

⁶⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

Vodila se žestoka borba, najzad su četnici razbijeni i odbačeni prema Crnom vrhu i Vardii U zoru su 2. 4. »Garibaldi« i inženjerski bataljon Prve proleterske brigade, uz snažnu podršku artiljerije, napali četnike na liniji Jelovik—Crni vrh—Varđa. Borba se vodila više od 3 sata. Četnici su se grčevito branili i masovno ginuli. Najzad su popustili i počeli bježati. Mnogo se novomobiliziranih četnika predalo.

Brigada je nastavila gonjenje četnika prema Kosjeriću i Ravnoj gori i pred noć 9. rujna, izbila na komunikaciju Kosjerić—Valjevo kod sela, Brajkovići. Ujutro 10. rujna Brigada je nastavila ka selu Skakavice. Lijevo od Prve brigade nastupala je Osmo crnogorska brigada, koja je od 6. rujna definitivno ušla u sastav Prve proleterske divizije.

Nastupajući preko Maljena ka Lajkovcu, Prva brigada je 13. rujna izbila u Slovac, likvidirala posadu nedićevaca. Ispred Prve proleterske prema Mionioi povlačio se i komandant četničkih jedinica Draža Mihailović.⁷³

Napad na Valjevo izvršile su jedinice Prve i Šeste proleterske divizije noću između 14. i 15. rujna. Prva brigada je napadala sa sjevera. U napadu su sudjelovali 1, 2, 3. i »Garibaldi« bataljon, 6. je štitio pravac od Loznice, a 4. i inženjerski bataljon bili su u rezervi. Do zore 15. rujna grad je bio zauzet. Njemački policijski bataljon držao se još samo u dvije jako uvrđene zgrade iz kojih je davao žilav otpor, a posebno iz kasarne takozvanog petog puka koja se nalazila na periferiji grada. Nijemci su iz Loznice uporno nastojali da pomognu garnizonu u Valjevu, ali je 6. bataljon kod Zlatarića dočekao tu, kolonu i razbio je. U pomoć 6. bataljonu Stab brigade upućuje 4. i 7. bataljon, a zatim i 3. i »Garibaldi« bataljon da ojačaju položaje sjeverozapadno od Valjeva. Kasnije je izvučen i 1. bataljon, a u gradu je ostao 2. bataljon kao posadna jedinica i sa manjim snagama pomagao Trećoj krajiškoj u blokadi kasarne.

Kada nije uspjelo da se probiju iz Loznice, Nijemci su uputili ojačane dijelove 2. puka »Brandenburg« iz Uba, sa tenkovirria i artiljerijom. Tu kolonu nije uspjela da zadrži Trinaesta brigada, i Nijemci su ušli u Valjevo.

Noću 16/17. rujna Prva brigada se prebacila na desnu obalu Kolubare u rajon Markova crkva—Tabanovići—Sušeoka. a 1. i 2. bataljon kod Mionce prema Lajkovcu.

Nijemci su se počeli povlačiti iz Valjeva 17. rujna poslije podne. Kolonu su napali bataljoni Prve brigade na putu Divci—Slovac. Borba je trajala sve do zore 18. rujna. Neprijatelj je imao velike gubitke, uništena su dva tenka i 5 kamiona, lali je ipak uspio da se probije prema Ubu. Zatim je Prva proleterska nastupala ka Ubu, razbijajući neprijateljske isturene dijelove i čistila sela od četnika.

Brigada se 23. rujna prebacila na lijevu obalu Kolubare. Prema Ubu je djelovao 3. i 4. bataljon, 6. je kontrolirao pravac Divci—Loznica, »Garibaldi« je upućen prema Umki, a ostali bataljoni su bili u rezervi.

Prema prikupljenim podacima na Ubu je bilo oko 400 Nijemaca sa nešto tenkova i artiljerije. Isturene položaje imali su oko gradića.

1—20. X 1944. — Napad na Ub počeo je u zoru 3. listopada. 1. i 3. bataljon napadali su na Čemanov most i Crvenu jabuku, 2. i »Garibaldi« bataljon sa juga. 4. i 6. bataljon sa sjeverozapada, dva bataljona Treće krajiške napadali

⁶⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

su s istočne sitrane i dva bataljona na selo Kladmicu. Borba je trajala čitav dan, tek uvečer neprijatelj nije mogao izdržati i povukao se prema Obrenovcu. Pretrpio je velike gubitke. Zarobljeno je i oko 180 četnika. Brigada je imala 11 poginulih i preko 40 ranjenih boraca, uglavnom iz 2. bataljona.

Između Uba, Stepanja i Lajkovca Brigada se zadržala nekoliko dana. Sa područja Valjeva, Lajkovca i Uba došao, je veliki broj novih boraca, tako da je Brigada početkom listopada imala više od 2.600 boraca. A što je najvažnije, Prva proleterska se približavala Beogradu i s nestrpljenjem je očekivala da ga oslobodi.⁷⁴

Prva proleterska je krenula 7. listopada u nekoliko kolona pravcem Lajkovac—Lazarevac—Kosmaj i 9. listopada izbila ispred komunikacije Mladenovac—Beograd, protjerala neprijatelja iz Vlaškog Polja i krenula prema željezničkim stanicama Đurinci i Ralja. Brigada je tri dana, vodila žestoke borbe s neprijateljskim kolonama koje su se povlačile prema Beogradu i sa motoriziranim kolonom koju je Treća krajiška protjerala iz Mladenovca. Borba se vodila i čitavu noć između 11. i 12. listopada.

U svanuće 12. listopada čula se jaka artiljerijska vatra, a zemlja je podrhtavala od buke tenkova i topova. Nije bilo jasno šta se događa. Tek kada je svanulo, moglo se vidjeti da je ta kolona drugačija od one koja je već prošla. »Pa to su Rusi!«, uzviknuo je netko. Ubrzo je s njima uspostavljena veza. Srdačan susret, grljenje i ljubljenje starih, međusobno vrlo udaljenih, ali po oružju bliskih ratnika.

Veselje je nastavljeno na drugi način, zajedničkim napadima na neprijatelja. Odmah zatim bataljoni Prve proleterske zajedno sa tenkovskim jedinicama Crvene armije uništili su neprijatelja koji se sklonio u tunelu kod Ralje. Nastupajući dalje, bataljoni Prve proleterske brigade i 4. mehanizirani korpus Crvene armije razbili su neprijateljsku obranu na Avali i ujutro 14. listopada Prva proleterska brigada izbija pred Banjicu. Bitka za oslobođenje Beograda je počela.⁷⁵

Beograd je branilo oko 20.000 neprijateljskih vojnika, 40 tenkova i oko 170 topova i minobacača. Neprijatelj je očekivao¹ da će mu pravovremeno, stići u pomoć dvije divizije koje su se probijale od Požarevca preko Smedereva.

Neprijatelj se pripremio u Beogradu za vrlo jaku obranu; obrambeni pojas se protezao u luku od Dunava preko Velikog Vračara, Konjarnika, Banjičkog visa, Dedinja, Košutnjaka, Banovog brda i Čukarice do Save. U gradu je obrana organizirana po sistemu čvorova. Najjača utvrđenja bila su: Kalemegdan, Terazije, Slavija, rajon Savskog mosta, zgrade Ministarstva, željezničke stanice, glavna pošta i dr.

Na grad su napadale Prva i Šesta proleterska divizija, 5, 11, 16. i 28. udarna divizija, a od Crvene armije: 4. gardijski mehanizirani korpus, 73. gardijska divizija, 236. streljačka divizija, više artiljerijskih brigada, protivtenkovske i protivavionske jedinice, te glavna 17. avio-armije, i dunavska ratna flotila.

Rano ujutro 14. listopada Prva proleterska je, uz sudjelovanje manjih dijelova Crvene armije, izbila na Banjički vis i u jurišu uspjela da zauzme prve neprijateljske rovove. Neprijatelj se žestoko branio i usmjerio jaku artiljerijsku vatru na Brigadu. Bataljoni su držali svoje položaje, ali su trpjeli jaku artiljerijsku vatru, pa je komandant Brigade povukao malo unazad tri bata-

⁷⁴ Miloš Vuksanović, n. d., str. 370—373.

⁷⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str. 373—375.

ljona. Ovo je bilo samo nasilno izviđanje, kako bi neprijatelj otkrio svoju prednju liniju, čvorove obrane i artiljerijske položaje.

U 14 sati 14. listopada počela je snažna artiljerijska priprema po prednjem kraju neprijateljske obrane iz više od 300 artiljerijskih i minobacačkih cijevi i 24 »kaćuše«. Uskoro je broj cijevi povećan na 630. Drhtala je zemlja od eksplozija na cijelom pravcu napada. Poslije pola sata »kaćuše« su uputile salve na položaje neprijateljske artiljerije i to je bio znak za opći juriš na Beograd. U prvim večernjim satima Prva brigada je zauzela Banjički vis, Banjicu i Dedinje. Put ka centru grada bio je otvoren. Sve jedinice su nastavile nastupanje. Grad je bio u mraku. Vrebala je opasnost na svakom koraku od neprijateljskih zasjeda i utvrđenih objekata. Građani su priitali u pomoć i pokazivali gdje se nalaze neprijateljska utvrđenja. Četvrti bataljon Prve brigade, koji je bio na lijevom krilu, u toku noći 14/15. listopada, u Ulici kneza Miloša prešao je pored njemačke motorizirane grupe, pretpostavljajući da su to vozila Crvene armije. I Nijemci su bili u zabludi. Tek kad su stigli do Ulice Miloša Pocerca prepoznali su se i razvila se žestoka borba. U najkritičnijem času pritekli su mu u pomoć drugi dijelovi Brigade i bataljon tenkova Crvene armije, te građani kao vodiči. Bataljon se izvukao bez gubitaka.

Pred zoru 15. listopada Brigada je izbila blizu Slavije. Nastupajući s oklopnim jedinicama Crvene armije, 6. bataljon Prve brigade koji je bio u sredini rasporeda, ispred Dječje klinike naišao je na jako njemačko uporište. Poslije četverosatne borbe neprijatelj je uništen. U rajonu Slavije vodila se oštra borba za svaku kuću, za svaki kat, a u nekim kućama i za svaku sobu. Neprijatelj se grčevito branio.

Od Slavije je Brigada promijenila pravac i pošla ulicama: Zorinom (Ivana Milutinovića), Alekse Nenadovića i Prote Mateje i izbila na Ulicu kralja Aleksandra (Bulevar revolucije). Zatim je nastupala Ulicom kralja Aleksandra, prema glavnoj pošti i Narodnoj skupštini, držeći desio vezu sa Trećom krajiškom u Ulici kraljice Marije (Ulica 27. marta), a lijeva sa Osmom crnogorskom brigadom koja je nastupala duž Ulice kralja Miloša (Ulica Maršala Tita).

Neprijatelj je davao žestok otpor iz glavne pošte, ali su proleter i crvenoairmejski savladali Nijemce i zauzeli zgradu pošte i Narodne skupštine. Poručnik Crvene armije koji je poginuo u jurišu na glavnu poštu N. N. Kravcov proglašen je za heroja Sovjetskog Saveza. Izbijanjem Prve proleterske u zgradu Skupštine i Treće krajiške u Ulicu cara Dušana, obrana Beograda bila je praktično presječena na dva dijela.

Od Narodne skupštine bataljoni Prve brigade nastupali su Kosovskom. Ijlicom majke Jevrosime i Poenkareovom (Makedonska). Borci su u streljačkom stroju gurali protivtenkovske topove i gađali bunkere, utvrđene zgrade i uništavali neprijateljske tenkove i do zore 17. listopada Brigada je zauzela Radnički dom (Dom JNA) i Narodno pozorište, ah je u tim borbama imala i velike -gubitke. Najžešći otpor Nijemci su dali iz zgrade Narodnog pozorišta. Tu je zgradu bilo teško zauzeti zbog jake bočne vatre iz palače »Albanije« i »Reunione«. Tako se sa vezom između brigada, 17. listopada cijela Prva proleterska divizija našla u centru Beograda sa dijelovima jedinica Crvene armije. A izbijanjem dijelova Prve i Šeste proleterske i Pete udarne divizije sa dijelovima Crvene armije na željezničku staniou »Dunav« presječene su neprijateljske snage u gradu.

Međutim, 16. listopada nastala je kritična situacija za jedinice koje su se borile u gradu. Grupa divizija od Požarevca preko Avale probijala se prema Beogradu, a prednji dijelovi te grupe stigli su do periferije grada. Prijetila je opasnost da više od 30.000 neprijateljskih vojnika i oko 2.000 vozila upadnu u Beograd. Zbog toga su glavne snage NOVJ i Crvene armije, koje su sudjelovale u borbama za oslobođenje Beograda, odmah upućene prema toj njemačkoj grupaciji. Na prostoru između Smederevskog drumu, Avale i Beograda razvila se teška bitka. Četiri dana i noći trajale su žestoke borbe. Na prilazima Beogradu, od Grocke i Avale, ležale su hrpe uništene neprijateljske tehnike i gomile poginulih. Samo oko 3.000 vojnika iz te grupacije uspjelo je da se povuče i pobjegne u pravcu Sapca.

Dok se vodila borba na prilazima Beogradu, jedinice u gradu vodile su također žestoke borbe, jer su Nijemci pokušavali da povrate izgubljene položaje i time pomognu grupaciji na Avalskom putu. Ali to im nije uspjelo, iako su zgrade Narodnog požarišta i Narodne skupštine nekoliko puta prelazile iz ruke u ruku, ipak je Prva proleterska brigada na kraju izišla kao pobjednik. Tako se oko Narodnog pozorišta odigrala jedna od najkrvavijih predstava u borbi za oslobođenje Beograda. Veliku ulogu u ovoj krvavoj epopeji odigrao je bataljon »Garibaldi« koji je Štab brigade locirao u zgradu Pozorišta, a Talijani su poznati u obrani iz utvrđenih objekata.

Pošto Osmo crnogorska nije mogla da zauzme palaču »Albanija«, pritekla joj je u pomoć Prva brigada. Razvila se žestoka borba. U »Albaniji« je bio jedan bataljon Nijemaca. Borci Prve i Osme brigade i dijelovi Crvene armije zasipali su prozore paklenskom vatrom iz automatskih oružja. Pod zaštitom vatre 4. bataljon Prve brigade prodro je u palaču iz zgrada u Kolarčevoj ulici. U isto vrijeme su u palaču prodrli i dijelovi Osme brigade. Nastala je oštra barba od prizemlja, do krova. Osvaja se kat po kat, isaba po soba, dok konačno neprijatelj nije likvidiran. Radi sačuvanja zgrade teška oruđa se nisu upotrebljavala. Na palači »Albanija« zalepršala je proleterska zastava 19. listopada poslije podne.

Zauzimanjem palače i slamanjem neprijateljske obrane kod Kneževog spomenika otvoren je put ka Kalemegdanu. Neprijatelj je pružio jači otpor samo iz zloglasne zgrade Uprave grada – iz Glavnjače. To je bila prava tvrđava. Građani su obavijestili da se u zgradi nalazi veliki broj zatvorenika. Prvi napad nije uspio. Pod zaštitom jake vatre 2. bataljon je uspio, da se popne na krov Glavnjače i da ga zapali. Zgrada je obavijena dimom. Neprijatelj je pokušao da bježi, ali su proleter i bili dobri puško,mitraljesci. Zatvorenici su spašeni.

Prva proleterska je zatim slomila neprijateljski otpor u zgradama Kolarčevog univerziteta, Berze rada (Etnografski muzej) i bloka zgrada prema hotelu »Mažestik«. Sve veće zgrade bile su minirane i moralo se nastupati oprezno, ali brzo, da neprijatelj ne uništi te zgrade i u posljednjem momentu zada težak udarac gradu.

Rano ujutro 20. listopada Prva, Treća i Osmo brigada Prve proleterske divizije uz snažnu podršku artiljerije i tenkova Crvene armije, juriša na Kalemegdan. Oko 8 sati tu je slomljen i posljednji otpor. U međuvremenu su jedinice Dvanaestog korpusa i Šeste ličke proleterske divizije skupa sa jedinicama Crvene armije slomile neprijateljski otpor na Čukarici, kod željezničke stanice i na prilazima Savskom mostu, te u svim dijelovima grada ispred Pete krajiške i Dvanaeste vojvođanske brigade. Na Savski most izbile su jedinice

Šeste proleterske divizije i Trinaeste proleterske brigade Prve divizije sa dijelovima jedinica Crvene armije. Beograd je oslobođen.⁷⁶

U borbama za oslobođenje Beograda poginula su 2.953 borca iz svih jedinica, od kojih 64 iz Prve proleterske brigade i 976 iz jedinica Crvene armije. Neprijatelj je imao velike gubitke. Ni jedna trećina nije uspjela da se spasi.

20. X—23. XI 1944. — Prva proleterska NOU brigada — prva posadna jedinica u oslobođenom Beogradu. Brigada je dobila zadatak da očisti grad od ostataka neprijateljske vojske. U mnogim dijelovima grada ostale su grupice neprijatelja ili pojedinci koji nisu uspjeli pobjeći. Skrivali su se u raznim objektima, podrumima, potkrovljima, čak i u gradskoj kanalizaciji i tražili pogodan trenutak da pobjegnu.

U suradnji sa Oznom brigada je kao posebna jedinica hvatala neprijateljske agente, vodila borbu protiv kriminalaca raznih vrsta, uspostavljajući red i mir. Pomagala je u organiziranju saobraćaja, transporta, opskrbe, mobilizacije novih boraca za front i izvršavala razne druge zadatke.

Krajem listopada u Beogradu je ponovo osnovan Peti šumadijski bataljon, a bataljon »Garibaldi« prekomandovan je u talijansku brigadu »Italia«, u sastavu Prve proleterske divizije.

U stroju na Banjioi 27. listopada bila je kompletna Prva proleterska brigada, kada je vrhovni komandant drug Tito izvršio smotru nekih jedinica koje su sudjelovale u oslobođenju Beograda.

Prva proleterska brigada bila je na dužnosti posadne jedinice u Beogradu do 15. studenoga, kada su je zamijenile jedinice KNOJ-a, a potom je Brigada do 23. studenog živjela »kasarnskim« životom razmještena u nekoliko objekata u Beogradu. Za vrijeme boravka u Beogradu Brigada je popunjena novim borcima iz Beograda i okoline i dobila je novo, rusko naoružanje.

24. XI—31. XII 1944. — Prva proleterska NOU brigada krenula je iz Beograda na sremski front 24. studenog. Na zbornom mjestu kod Kneževog spomenika okupila se velika masa naroda da još jednom srdačno pozdrave borce i isprate brigadu na put, u nove bitke do konačne pobjede i oslobođenja zemlje.

Brigada je marširala tri dana, preko Stare Pazove, Indije, Sremskih Karlovača do Biočina, gdje se odmorila jedan dan, a potom prešla u Banoštor.

Početkom prosinca Štab Prvog korpusa odlučio je da sa svojim jedinicama izvrši proboj neprijateljske obrane na sektoru Klisina—Gornja Lisa. Prva brigada je bila u rezervi i kretala se pravcem, Banoštor—Nešten—Sinkerek—Vizić. Desno od Prve divizije napadale su jedinice Crvene armije uz Dunav, a lijevo Dvadeset prva divizija. Prvog dana borbi, 3. prosinca, Prva divizija je izvršila zadatak i potisnula neprijatelja. Međutim, Dvadeset prva divizija je zastala, a zastao je i 68. korpus Crvene armije koji je kod Iloka naišao na žilav otpor. Tada su na desno krilo Dvadeset prve divizije ubačeni u borbu 1, 2, 4. i 6. bataljon Prve brigade, koji su u brzom naletu probili neprijateljsku liniju i 4. prosinca izbili sjeverozapadno od Erdevika, što je olakšalo Dvadeset prvoj diviziji da zauzme to mjesto.

Nastupajući dalje, bataljoni Prve brigade 5. prosinca u zoru stigli su u Grabarce, a istog dana pred noć izvršen je napad na Šid i u toku noći je

⁷⁶ Miloš Vuksanović, n. đ., str. 375—382. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, knjiga 2, str. 314—324.

oslobođen skupa sa jedinicama Osme crnogorske brigade i Dvadeset prve divizije, koje su nastupale desno odnosno lijevo od Prve brigade, a koja je napadala direktno na mjesto. Podržavao je jedan divizion Crvene armije. Goneći neprijatelja i slamajući njegovu obranu, uz podršku Trimeste proleterske i talijanske brigade, 6. prosinca je zauzet i Tovarnik.

Gonjenje neprijatelja nastavljeno je rano ujutro 7. prosinca i tokom dana zauzeto je mjesto Ilača. Zanesena dosadašnjim uspjehom, Prva proleterska je produžila i sama napala Oriolik, ali tu je bila glavnina neprijateljskih snaga sa jakim utvrdama i minskim poljima, tako da napad nije uspio i bataljoni su se povukli i zauzeli položaje prema Orioliku. Lijevo i desno od Prve brigade izbile su i ostale jedinice i zauzele položaje prema neprijatelju.

Štab Prvog korpusa odlučio je da 14. prosinca ujutro angažira sve snage i krene u napad radi slamanja neprijateljske obrane i prodora prema Vin-kovcima. Prva divizija napadala je u dva ešalona. U prvom je bila Trinaesta proleterska i Osma crnogorska brigada, napadajući na Grabovo i Negotavce, a u drugom ešalonu Prva i Treća brigada. Pošto je Osma brigada sporo napredovala, na njezino je lijevo krilo ubačena Prva brigada. Pošto je to bilo močvarno zemljište, neprijatelj na tom pravcu nije imao jače snage i Prvi bataljon Prve brigade je lako savladao manje grupe koje su kontrolirale prelaz preko močvare. Ubačeni su 2. i 4. bataljon i zajednički su razbili neprijatelja i izbili na put Negotavci—Oriolik u visini sela Svinjareva. Osma brigada je zaustavljena, a talijanska brigada nije bila dovoljno aktivna, što je neprijatelju omogućilo da brzo prebaci veće snage prema Prvoj brigadi. Vodila se vrlo žestoka borba. Neprijatelj je upotrijebio i bacače plamena. Neprijatelj je jurišao sa namjerom da bataljone Prve brigade nabaci na močvaru i tu ih uništi. Bataljoni su se grčevito branili. Tek u toku noći bataljoni su se uspjeli izvući sa velikim brojem ranjenih, ali je više od 80 boraca poginulo.

Potom su sve jedinice Divizije vraćene na polazne položaje u rajon Šidskih Banovaca. Neprijatelj je stalno bio aktivan. Jedinice su se ukopavale i čvrsto držale položaje.⁷⁷

Prva proleterska brigada je 19. prosinca upućena u selo Adaševac, južno od Sida, da se odmori, sredi i popuni.

Prva proleterska NOU brigada je u Adaševcima proslavila treću godišnjicu osnivanja, tri godine teških borbi, dugih marševa i velikih uspjeha. Za njom je ostao prijeđeni put od 20.000 km, izgubljeno je mnogo drugova, ali je stigla na prag pobjede i slobode. U Adaševcima je u stroju Brigade bilo samo 37 boraca iz stroja u Rudom 21. prosinca 1941. Stari su borci poginuli ili otišli u prekomandu u druge jedinice širom zemlje. Njihova mjesta popunjavali su borci iz onih mjesta i krajeva kuda je Brigada prolazila na svom slavnom, ali vrlo teškom borbenom putu u preko 500 borbi.

Smotru Prve proleterske brigade u Adaševcima izvršio je komandant Prve proleterske divizije Vaso Jovanović, koji je poželio borcima i starješinama sretan praznik i nove uspjehe. Brigadi su uputili čestitke najviši rukovodioci i ostale brigade Prve proleterske divizije.

1—31. I 1945. — Prvog dana nove, 1945. godine Prva proleterska brigada je iz Adaševaca vraćena na stare položaje kod Šidskih Banovaca i dobila

⁶⁸ Miloš Vuksanović, n. d., str. 341. i 342.

zadatak da uredi drugu liniju obrane u visini k. 113—Zavratnica—k. 95—k. 81—zapadna ivica Vinkovačkih Banovaca. Desno u rajonu sela Beraka bila je Osmo crnogorska, a lijevo do Bosuta Treća krajiška brigada.

Neprijatelj je 3. siječnja u 2 sata krenuo u napad sa 14. pukom 7. SS divizije, podržan jakom artiljerijom i energično je nastupao pravcem Otok—Komletinac—Nijemci, iznenadio Dvadeset prvu diviziju, razbio je, zaplijenio joj artiljeriju i nanio velike gubitke.

Stab Prve divizije je odmah uputio Prvu proletersku u pomoć 1. 3. i 5. bataljon odmah su krenuh prema mostu na Bosutu u selu Nijemci, ali prije njihovog dolaska, neprijatelj je uspio da dijelom snaga pređe na lijevu obalu Bosuta. 1. i 3. bataljon Prve brigade odmah se rasporedio za borbu i pod zaštitom artiljerijske vatre dohvatio se jurišnih položaja, sa kojih su u brzom naletu uništili neprijateljske dijelove na lijevoj obali Bosuta. Napad je nastavljen ka rijeci. Manji dijelovi 1. bataljona uspjeli su da se prebace preko mosta i zaleđene rijeke i stigli do centra sela, ali protivnapadom neprijatelja odbaceni su natrag i usput su srušili most.

Borba je nastavljena i 4. siječnja, neprijatelj ubacuje u borbu nove snage. Borba je žestoka. Tri bataljona Prve brigade odbijaju njegove napade. Stab brigade ne može poslati u pomoć i druge bataljone jer je kritična situacija i na sektoru Osme i talijanske brigade. Borba na Bosutu je nastavljena u toku noći 4/5. siječnja i (slijedeći dan. Bataljoni su uporni i čvrsto drže svoje položaje.

Noću 5/6. siječnja neprijatelj je, uz jaku artiljerijsku vatru ponovo napao. Stab Brigade je procijenio da bi to moglo biti kamufliranje povlačenja i naredio bataljonima da i oni pređu u napad. Procjena je bila tačna. Bataljoni su prešli zaleđenu rijeku, izbacili neprijatelja iz sela Nijemci i gonili preko Komletinca u pravcu Otoka na položaje odakle je i krenuo u napad. Bataljoni se odatle vraćaju u sastav Brigade, a njihove položaje preuzima Šesta divizija. Brigada je u ovim borbama imala oko 30 poginulih i mnogo ranjenih boraca. Do 16. siječnja nije bilo većih napada.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito posjetio je 16. siječnja sremski front. On je u toku mnogih borbi bio sa Prvom proleterskom brigadom pa je i tada došao na njezine položaje, obišao rovove, razgovarao sa starješinama i borcima.

Neprijatelj je 17. siječnja počeo novi napad na cijelom Sremskom frontu sa 7. SS, 41. i 117. lovačkom divizijom. Partizanska avijacija i avijacija Crvene armije stalno su napadale neprijateljske kolone.

Na položaje Prve divizije napadala je 117. njemačka divizija u dvije kolone, pravcem Staro Selo—k. 211—Spolničke njive i Oriolik—Dubrave—Ostojić. Napad neprijatelja počeo je pred zoru. U snažnom naletu razbio je talijansku brigadu, koja je odstupala u neredu i ostavila svu artiljeriju. Iznenada je izbio u bok i iza leđa 4. bataljonu Prve brigade. U isto vrijeme prema tom bataljonu krenule su i jedinice sa fronta. Malo je trebalo da bataljon bude opkoljen. Uz pomoć 2. i 6. bataljona on je uspio da se povuče na drugu liniju u rajon Sidskih Banovaca.

Snažnom obranom Prva proleterska je zaustavila napad neprijatelja, a zatim su bataljoni izvršili protivnapad i oko podne ga vratili na prvu liniju obrane nanoseći mu osjetne gubitke. Ah je neprijatelj brzo postigao uspjeh na pravcu od Sotina, zauzeo Lovaš i natjerao Petu diviziju na povlačenje, čime je čitava Prva divizija bila ugrožena. Zbog toga je Stab Prve divizije

poduzeo mjere da brigade što prije izvuče sjeverno od Tovarnika i pomogne Petoj diviziji. Ali je neprijatelj bio brži i ušao u Tovarnik prije Prve divizije.

U toku noći 17/18. siječnja sve brigade Prve divizije izvukle su se prema Sidu gdje su organizirale obranu. Prva brigada je bila sjeverozapadno od Sida na liniji k. 98—k. 115. Desno Osmi, a lijevo Treća krajiška brigada. U prvoj liniji bili su 4. 2. i 3. bataljon Brigade, a ostale jedinice u drugoj. Ispred Brigade su bile jedinice Jedanaeste divizije, kojima je naređeno da se povuku, a obranu da prihvate brigade Prve divizije.

Rano ujutro 18. siječnja neprijatelj je krenuo u napad od Tovarnika prema Sidu i Berkasovu, podržan artiljerijom i tenkovima. Nastupah su vrlo brzo i primorali Jedanaestu diviziju da se brzo povuče, prije nego su brigade Prve divizije zaposljele položaje za obranu. Neprijatelj je to osjetio i naglo krenuo naprijed i u naletu ušao u Sid. Izgleda da mu je to bio cilj. Prva proleterska brigada organizirala je obranu na liniji k. 160—k. 140—k. 126—k. 108, u rajonu starih Divoša.

Potom su druge jedinice Prvog korpusa ponovo oslobodile Sid, Prva divizija je dobila zadatak da napadne Tovarnik. Prva brigada je napadala s istoka, Trinaesta proleterska sa sjeverozapada, Treća krajiška lijevo od Prve, a Osmi brigada u rezervi. Napad je počeo u 8 sati 22. siječnja. Brigade su krenule silovito naprijed i potisle neprijatelja sa Grčićevog i Kozjakovog salaša i k. 136. na glavne položaje odakle je krenuo u protivnapad i primorao jedinice da se povuku na polazne položaje. Borba je trajala čitav dan. Napad je ponovljen navečer, ali ni tada nije uspio.

Stab Prve divizije je odlučio da se izvrši i treći napad u noći 23/24. siječnja. Ni ovaj napad nije uspio. Zatim su se jedinice povukle i zaposlele položaje prema Tovarniku. Radi otkrivanja sistema neprijateljske obrane, 27. siječnja je 6. bataljon izvršio nasilno izviđanje napadom na Tovarnik, a 30. siječnja 1. bataljon Prve proleterske brigade.

1. II—11. IV 1945. — Noću između 9. i 10. veljače jedinice Prve divizije koje su držale položaje prema Tovarniku, smijenila je Jedanaesta divizija. Prva proleterska brigada se povukla u Kukujevcu, gdje se odmarala i obučavala.⁷⁸

Sremski front je konačno stabiliziran. Ni jedna strana u tom vremenu nije poduzimala neke ozbiljnije akcije, osim manjih u cilju izviđanja i uznemiravanja.

U Kukujevcima je do 5. ožujka izvršena i reorganizacija Prve proleterske NOU brigade. Prešlo se na trojnu formaciju. Od 1. i 2. crnogorskog formiran je 1. bataljon, od 3. kragujevačkog i 5. šumadijskog formiran je 2. bataljon, a on 4. kraljevačkog i 6. beogradskog formiran je 3. bataljon. Bataljoni su imali po tri pješadijske čete, četvu teških mitraljeza, četvu minobacača, vod PT topova, vod za vezu, izviđačku desetinu i komandu pozadine (intendanturu). Pri Štabu brigade slu formirane: baterija topova, četa PA mitraljeza, četa automatičara, izviđačka četa, četa za vezu, inženjerska četa i komanda pozadine.

Brigada je na odmoru u Kukujevcima ostala do 17. ožujka, kada je Prva proleterska divizija smijenila Petu diviziju na desnom krilu Prve armije, od Dunava do k. 141. Prva brigada je od Kukujevaca marširala pravcem Sot—Molovin—Saregrad, a u noći 18. ožujka smijenila je Četvrtu kozaračku

⁷⁸Miloš Vuksanović, n. d., str.341.i342.

brigadu Pete divizije na odsjeku fronta od Dunava do Grubanovljeva salaša i k. 128. Lijevo je bila Trinaesta proleterska brigada. Sva tri bataljona Prve brigade raspoređena su u prvu liniju.

Krajem ožujka položaje Prve proleterske brigade posjetio je i feldmaršal Alexander, komandant savezničkih trupa u Italiji, u pratnji komandanta Prve armije Peka Dapčevića.

Brigada se na tim položajima utvrđivala, kopajući rovove iz noći u noć duž fronta i u pravcu neprijatelja. Tako je za 10 noći sa rovovima izbila na oko 70 m ispred neprijateljske obrane.⁷⁹

12. IV—9. V 1945. — Proboj sremskog fronta. Prva proleterska divizija, ojačana bataljonom tenkova vršila je proboj na dđsnom krilu Prve armije od Dunava do k. 141. Prva proleterska brigada je trebala da izvrši proboj na desnom krilu Divizije, duž komunikacije Sarengrad—Vukovar, desnim krilom naslonjena ina Dunav, a lijevim na Trinaestu proletersku brigadu. Brigada se odlučila da napada u dva ešalona. Prvi i drugi bataljon u prvom, a 3. bataljon u drugom ešalonu.

Snažna artiljerijska, minobacačka i aviopriprema počela je 12. travnja u 4,45, a u 5 sati silovitim jurišem svih jedinica vrlo brzo se zauzima prva, a zatim druga i treća linija neprijateljskih rovova. U 8 sati Stab brigade uvodi u borbu i 3. bataljon. Ubrzo je savladan otpor neprijatelja u Mohovu, a oko 10 sati i obrana u Opatovcu. U međuvremenu Peta brigada Dvadesetprve divizije uspješno prelazi Dunav presjekavši komunikaciju Opatovac—Sotin onemogućivši neprijatelju odstupanje u tom pravcu. Tada je pristigla i Prva proleterska brigada i uništila odsječenog neprijatelja. Treći ustaško-domobranski bataljon povlačio se ka obali Dunava i tu je uništen.

Goneći neprijatelja već oko 14 sati Prva brigada skupa sa Petom brigadom zauzima Sotin i nastavlja nastupanje prema Vukovaru, gdje se ispred Prve brigade ispriječio 86. njemački puk, zatvarajući pravac Sotin—Vukovar—Dalj. Prva brigada je izbila u bok toga puka koji je povlačeći se organizirao obranu na ulazu u Vukovar. Zatim se ispred naleta bataljona Prve brigade, podržanih artiljerijom, povukao u centar grada. Poslije dvosatne borbe Brigada je oko 18 sati ušla u centar Vukovara. Zastala je malo u sjevernom dijelu grada pošto je neprijatelj porušio most na rijeci Vuki, potom je nastavila prebacivanje preko rijeke čamcima i nastavila ka Borovu u koji je ušla pred noć 12. travnja. Tako je za jedan dan Brigada prešla oko 30 km.

U toku tog brzog i silovitog napada Brigada je zarobila oko 600 neprijateljskih vojnika i zaplijenila 90 »šaraca«, 109 mašinki, 15 topova i mnoštvo opreme i drugog materijala. Gomile poginulih neprijateljskih vojnika ostalo je na poožajima, nitko ih nije brojio. Borci su govorili neka to čini onaj kome nedostaju. Ali je Prva proleterska imala oko 50 poginulih boraca.

Iz Vukovara i Borova Brigada je pred noć 13. travnja upućena prema Vinkovcima, ali pošto su Dvadesetprva i Cetrdesetosma divizija već oslobodile Vinkovce, Brigada je zadržana na liniji Palač—Laslovo. Time je bio izvršen i završen proboj sremskog fronta.

Oslobođenjem Vukovara i Vinkovaca više nije bilo potrebno da se Prva divizija orijentira ka Slavonskom Brodu, pa je upućena prema Slavonskoj Požegi da paralelno goni neprijatelja koji odstupa prema Zagrebu.

⁷⁹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 3 4 1 . i 342.

Brigada je nastupala na desnom krilu Prve divizije pravcem Laslovo—Gorjani, gdje je ispred Gorjana naišla na dijelove 8. ustaško-domobranske brigade koji su ralstjerani poslije jednosatne borbe. Zatim je Brigada krenula prema Požeškoj kotlini, najprije ravnicom, a zatim preko sjeveroistočnih padina planine Dilja i južnih ogranaka Krndije i Papuka. Lijevo od Prve brigade nastupala je Treća krajiška.

Prva proleterska brigada je 15. travnja pko 18 sati izbila na istočni kraj Požeške kotline, kod Kneževca. Tada se Brigada razvila u tri kolone. Desno ka selu Darkovcu upućen je ojačani 2. bataljon, prema Caglinu 1, i lijevo prema Migalovcima 3. bataljon.⁸⁰

Drugi bataljon je izbio pred Darkovac oko ponoći. Tu su ustaško-domobranske jedinice pružile jak otpor. Borba je vođena sve do 8 sati 16. travnja kada je uz snažnu artiljerijsku i minobacačku vatru, neprijatelj razbijen i većim dijelom uništen. Zaplijenjeno je njegovo cjelokupno naoružanje.

Treći bataljon kao lijeva kolona Brigade naišao je u Migalovcima na ustaško-domobranski garnizon, koji je oko 9 sati 16. travnja gotovo potpuno uništen. Zaplijenjene su haubice, minobacači, mitraljezi i velike količine druge opreme.

Prvi bataljon koji je nastupao u srednjoj koloni lako je razbio neprijatelja u Caglinu.

Zatim su 1. i 2. bataljon nastavili nastupanje, ojačani divizijskom artiljerijom, 2. prema Bektežu, a 1. bataljon je izbio na cestu Bektež—Požega. Treći bataljon je zadržan u divizijskoj rezervi u selu Ruševu.

Bataljoni su 17. travnja nastavili da gone neprijateljske snage. 2. bataljon je nastavio prema Kutjevu, a 1. bataljon je u toku noći ovladao raskršćem putova u Bjeliševcu, selu u sredini Požeške kotline. Toga dana borbe je vodila samo Prva brigada, a pred Trećom, Trinaestom i Talijanskom brigadom neprijatelj je odstupao.

Kada se Prva brigada spremala da krene u napad na Požegu, ustaško-domobranske i njemačke pohcijske snage iz Kutjeva, Vetova i Kaptola odlučile su da se probiju prema Pleternici. Koncentrirali su sve svoje snage kod Vetova i krenuli ka raskršću kod Bjeliševca, između kolona 1. i 2. bataljona Prve brigade. Bilo je to kritično za Brigadu.

Celo 1. bataljona izbio je u Sumanovce i počelo borbu s ustaško-domobranskim jedinicama koje su bile u Požegi. U isto vrijeme na začelju su se pojavile mnogo jače neprijateljske snage. Bataljon se našao u teškom položaju. Otvorena je paljba po neprijatelju iz cjelokupnog naoružanja bataljona, a sa dijelom snaga od Šumatovca vratio se i udario u bok neprijatelju. 2. bataljon čim je vidio situaciju 1. bataljona, brzo je s dijelom snaga udario u lijevi bok i pozadinu neprijatelja kod Kutjeva. Neprijatelj je jurio naprijed ne obazirući se na gubitke. Kod raskršća u Bjeliševcu naišao je na četvu automatičara i izviđača koji su imali po 120 automata. Jedan dio snaga, uglavnom od njemačkog bataljona vojne policije, uspio je da umakne ka Grabarju, ali su ih tamo dočekale druge jedinice Divizije i likvidirale, a ustaško-domobranske snage pretvorile su se u obezglavlenu rulju koju nije bilo teško uništiti. Neprijatelj je ostavio oko 600 poginulih. Polje se crnilo od leševa. Zaplijenjeno je 7 topova, 6 minobacača, 20 mitraljeza i mnogo druge opreme, kola i konja. Brigada je imala 14 poginulih i oko 50 ranjenih boraca.

⁸⁰ Miloš Vuksanović, n. đ., str. 406—409.

U popodnevnim satima 17. travnja glavnina Prve brigade likvidirala je neprijatelja u Šumanovcu, a zatim i u selu Jakšići, čime je otvoren put za Požegu. Baš u tom času stiže naređenje Štaba Prve divizije da Prva brigada zajedno sa Trećom i Trinaestom napadne na Pleternicu. To je značilo da se Brigada mora vratiti natrag. U Pletemici je bilo koncentrirano oko 7.000 neprijateljskih vojnika, sa vrlo jakim utvrđenjima.

Na Pleternicu je najprije napala Trinaesta brigada između 17. i 18. travnja. Napad nije uspio. U 16 sati 18. travnja napad je ponovljen; u njemu sudjeluju Treća i Trinaesta brigada i 3. bataljon Prve brigade. Ni ovaj napad nije uspio.⁸¹

Borba za Pleternicu nastavljena je i 19. travnja. Prva brigada je pristigla tek u toku noći i ujutro oko 8 sati izvršila napad, ali je odustala jer je naišla na vrlo jaku vatru i minska polja. Počela je temeljita priprema novog napada. Napad je uslijedio 19. travnja u 16 sati. Prva i Treća brigada, uz podršku artiljerije i tenkova, napadale su na Pleternicu, a Trinaesta brigada sa 3. bataljonom Prve brigade na komunikacije koje od Pleternice vode ka Batrini.

Bataljoni Prve i Treće brigade, s artiljerijom i tenkovima, silovito su napadali. Zauzimao se bunker po bunker. Tenkovi sa bliskog odstojanja tuku neprijateljska utvrđenja. Drugi bataljon Prve brigade uspio je dva puta da zauzme groblje, ali je protivnapadom oba puta bio odbačen. Nezapamćena borba.

Tek u zoru 20. travnja, poslije trinaestosatne neprekidne žestoke i krvave borbe, neprijatelj je savladan. Na obje strane stotine poginulih i ranjenih. Samo dva bataljona Prve proleterske brigade imali su više od 70 poginulih i oko 230 ranjenih boraca. Jedan dio neprijateljskih snaga 22. njemačke divizije uspio je da se izvuče prema Kapeli. Zaplijenjeno je mnogo naoružanja, municije i druge razne opreme. Uništen je i jedan avion.

Nastavljajući gonjenje neprijatelja, Prva proleterska brigada je rano ujutro 21. travnja napala njegove snage na liniji Komarica—Rastik—Ratkovica—Dragovci. Napad je izveden u dvije kolone — 2. bataljon, ojačan četom automatičara, prema Ratkovici, a 1. bataljon, ojačan izviđačima, i PT puškama, prema Komarici. Lijevo, duž komunikacije od Pleternice nastupala je Treća brigada. Bataljoni Prve i Treće brigade zauzeli su k. 247, Rastik, a potom selo Ratkovicu. Tu je Prva brigada zadržana kao divizijska rezerva i u njen sastav je vraćen 3. bataljon.

Već 23. travnja prvo se uvodi u borbu 1. bataljon Prve brigade koji skupa sa Trećom krajiškom slama neprijateljski otpor u Smrtiću. Zatim se uvodi u borbu cijela Prva brigada koja kao prvi ešalon Divizije goni neprijatelja prema Okučanima. Za njom se kretala Treća krajiška, pa Trinaesta i Talijanska brigada.⁸²

U jutarnjim satima 25. travnja Prva brigada razbija neprijatelja u selu Bogičevcu, a tokom dana ulazi u Okučane, goneći neprijatelja prema Rajiću. Na liniji Rajići—Goleš neprijatelj je pružio vrlo jak otpor. Brigada, iz pokreta nije uspjela da razbije neprijatelja. Lijevo od Prve brigade nastupala je Dvadesetprva divizija. Na liniji Novska—Ilova—Bilo-gora neprijatelj je organizirao vrlo jaku obranu.

⁸¹ Miloš Vuksanović, n. d., str. 409—412.

⁸² Miloš Vuksanović, n. d., str. 412—414.

Uz podršku artiljerije i minobacača Prve brigade i Divizije napad je počeo sredinom dana, ali zbog žestokog otpora neprijatelja napad nije uspio. Uvođenje u borbu jačih snaga, obrana neprijatelja je slomljena 26. travnja oko 17 sati.

Rano ujutro 27. travnja Prva proleterska brigada je, uz podršku artiljerije, pokušala da se probije prema Novom Grabovcu, ali se uslijed jake Vatre neprijatelja vratila na polazne položaje. U 14 sati u borbu stupa cijela Prva divizija. Prva brigada je ojačana sa dva bataljona iz Tahjanske brigade. Napadi i protivnapadi smjenjivani su se cijelog dana. Neprijateljskim snagama je stiglo pojačanje. Borba je postala još žešća. Neprijatelj je očito odlučio da održi položaje radi izvlačenja svojih snaga prema Zagrebu i Austriji.

Prva divizija je zbog stalnih višednevnih borbi bila dosta umorna, pa je Štab Prve armije odlučio da je povuče u rezervu, a njezine položaje preuzele su druge divizije Prve armije. Prva brigada je povučena u rajon Lipika, a zatim u Kukunjevac. Ali je odmah zatim Prva divizija premještena, prema frontu jer je neprijatelj tokom 29. travnja razbio Četrdeset drugu diviziju. Prva brigada je prebačena u rajon Donjeg i Gornjeg Uljanika gdje je proslavljen i 1. svibanj 1945.⁸³

Nijemci su 30. travnja počeli organizirano povlačenje iz doline Ilove prema Zagrebu. Za gonjenje neprijatelja 2. svibnja uvedena je i Prva divizija, koja je između 2. i 3. svibnja stigla u Pavlovac i upućena da izbije na čelo glavnog udara Prve armije.

Divizija je brzo nastupala pravcem Trnovitica—Berek—Vagovina—Čazma—Dubrava. Divizija je nastupala u tri kolone: desno Treća, u sredini Prva i lijevo Trinaesta, a iza Talijanska brigada. Na liniji Štefanje—Daskatica Prva brigada je naišla na jači otpor neprijateljskih zaštitnih dijelova i poslije tro-satne borbe njegove su snage razbijene 4. svibnja oko 13 sati, a tokom noći 4/5. svibnja savladane su i neprijateljske snage u selu Vagovine i Draganca. Prva brigada je nastavila goniti neprijatelja prema Dubravi gdje je izbila 5. svibnja. Zatim je Prva brigada u sastavu Divizije produžila ka mjestu Vrbovec, vrlo jakom neprijateljskom uporištu. Vrbovec su branili dijelovi 22. njemačke divizije, 369. legionarske divizije, 1. ustaško-domobranske divizije i dijelovi zloglasnog 21. puka ustaške crne legije, a bilo je i čerkeza i četnika.

Štab divizije nije imao dovoljno podataka o neprijatelju i njegovim namjerama, ali je ipak rano 5. svibnja iz Dubrave uputio Prvu i Treću proletersku brigadu da napadnu Vrbovec. Napad je podržavao jedan artiljerijski divizion Prve divizije.

Prva proleterska je oko 20 sati 5. svibnja izvršila napad sa 1. i 2. bataljonom. Drugi bataljon je presjekao komunikaciju Gradec—Vrbovec i napao na neprijatelja sa sjeveroistoka. Prvi bataljon je uspio da se domogne prvih kuća, ali kada se Trinaesta brigada povukla poslije neprijateljskog protivnapada, morao se povući i 1. bataljon. U toku noći 5/6. svibnja ubačen je u borbu i 1. bataljon Prve brigade, koji je prije napada na Vrbovec vodio teške borbe i razbio jednu ojačanu neprijateljsku grupu koja je bježeći ispred Treće krajiške iznenada naišla na začelje Prve brigade.

Borbe za Vrbovec nastavljene su i 6. svibnja. Neprijatelj je bio vrlo žilav. Obje su strane imale velike gubitke. Napad je ponovljen u toku noći 6/7. svibnja. Treća krajiška je prešla komunikaciju Gradec—Vrbovec, i sa sjevera i

⁸⁰ Miloš Vuksanović, n. đ., str. 406—409.

neprijateljske pozadine pomagala Prvoj brigadi. Na svom pravcu, lijevo od Prve jače je napadala i Trinaesta brigada. Borba je bila vrlo žestoka. Snažan nalet sve tri brigade Prve divizije uspio je da pred zoru 7. svibnja razbije obranu i potuče neprijatelja. Samo je dio njegovih snaga uspio da se izvuče. Borba za Vrbovec je jedna od najkrvavijih koje je vodila Prva proleterska brigada. Tu je Prva brigada samo za 24 sata imala oko 160 poginulih i 400 ranjenih boraca. Tu je posljednjih dana rata poginulo mnogo drugova koji su u Brigadu stopili ih ratuju od 1941. i 1942. godine. Poginuli su u času kada su se spremali za veliko slavlje pobjede i oslobođenja zemlje.

Iako dosta prorijeđena, Prva brigada nastavlja da goni neprijatelja prema Sv. Ivanu Zelini, sustizala je neprijateljske zaštitne dijelove i uništavala. Jači otpor neprijatelj je pružio kod sela Brezana, Rakovca i Hruštoovca, gdje je Prva brigada pristigla veće dijelove neprijateljskih snaga koji su imali i dosta artiljerije. 1. i 2. bataljon napali su neprijatelja frontalno, a 3. bataljon je izvršio obuhvat i napao iz pozadine u selu Rakovcu. Negdje oko 19 sati u žestokoj borbi slomljen je otpor neprijatelja. Poginuo je veliki broj njegovih vojnika. Zarobljen je jedan bataljon 41. njemačke divizije koji je bio upućen u pomoć zaštitnici i kompletna njemačka bolnica sa velikim brojem ranjenika. Zaplijenjen je veliki broj topova, kamiona i razne druge opreme.

Prva proleterska je nastavila da čisti teren, nastupajući prema Zagrebu u koji je ušla 9. svibnja oko 14 sati sa razvijenom crvenom proleterskom zastavom.⁸⁴

Stroj u Rudom 21. prosinca 1941. bio je početak uzleta Brigade ka slobodi, a marš kroz Zagreb 9. svibnja 1945. pozdrav postignutom cilju!

Od formiranja Prve proleterske NOU brigade do završetka rata proteklo je 1.236 dana — 3 godine, 4 mjeseca i 19 dana.

Brigada je osnovana u vrijeme kada je Hitlerova Njemačka gospodarila Evropom i spremala se da zavlada svijetom, a završila je rat sa razvijenim pobjedonosnim zastavama u Zagrebu, u oslobođenoj Titovoj Jugoslaviji.

Prva proleterska NOU brigada završila je rat sa približno istim brojem boraca kao na dan formiranja. Ona se smatra prvom regularnom jedinicom JNA. Oslobođenje je dočekala sa 253 brigade, u sastavu 59 divizija, odnosno četiri armije, uz jaku mornaricu i avijaciju, sa suvremenim naoružanjem, velikim brojem artiljerijskih oruđa, tenkovima i drugim sredstvima.

Brigada je premarširala oko 21.000 km, ne računajući pokrete u borbama »•dva koraka naprijed — jedan nazad«, u kojima je savlađivala kilometre koje je nemoguće izračunati.

Prva proleterska brigada je vodila oko 530 većih i manjih borbi. Njenim je sastavom prošlo više od 14.000 boraca, od kojih je poginulo u ratu preko 2.833. Ona je dala oko 3.000 raznih vojno-političkih rukovodilaca.

Brigada je tokom rata nanijela neprijatelju velike gubitke koji se procjenjuju na više od 10.000 poginulih, preko 20.000 zarobljenih, a ranjenih se ni broja ne zna.

Ne računajući talijanske, bugarske, četničke, ustaško-domobranske, crnu legiju i razne druge neprijateljske snage, Prva proleterska brigada se tokom rata borila samo sa 13 (trinaest) njemačkih suvremeno opremljenih divizija koje su bile uvijek ojačane sa samostalnim pukovima, artiljerijskim i ten-

⁸⁰ Miloš Vuksanović, n. đ., str. 406–409.

kovskim jedinicama, podržane jakom avijacijom. Najviše je borbi imala sa 7. SS i 369. legionarskom divizijom, a posebno sa 7. SS divizijom.

Dolaskom u Zagreb i kapitulacijom Njemačke za Prvu proletersku brigadu je završio rat, ali to ne znači da je ona završila i svoj pobjedonosni ratni put. Situacija je zahtijevala još jedan napor, o čijem ishodu se moglo samo nagađati.⁸⁵

, Poslije odmora od nekoliko dana i čišćenja Zagreba od neprijateljskih ostataka, Prva proleterska usiljenim maršem kreće od Zagreba preko Slovenije za Trst i u rekordnom vremenu stiže u rajon Općina, iznad Trsta, priključujući se jedinicama Četvrte armije. Stiže u rajon gdje je tada vladala vrlo kritična situacija u vezi sa teritorijem Trsta. Stiže u rajon gdje je napetost između nove, Titove Jugoslavije i saveznika dostigla vrhunac. Do najgoreg ipak nije došlo dalekovidnošću jugoslavenskog državnog rukovodstva. Od Trsta brigada dolazi u rajon Sežane.

Uvijek među prvima, ovoga puta dijelovi Prve proleterske brigade iz Sežane ili buduće zone »A« povlače se posljednji, 13. lipnja 1945, a u taj rajon dolaze saveznički vojnici.

Situacija je bila mučna, naročito među stanovništvom kada su vidjeli da se jugoslavenske jedinice spremaju za odlazak, a savezničke ulaze u Sežanu. Bilo je suza, plača i zaklinjanja da ih ne smijemo napustiti i prepustiti novom okupatoru. Iz Sežane brigada odlazi za Sušak, a potom za Domžale—Mengeš kod Ljubljane.

NAPOMENA AUTORA

S obzirom na ograničeni prostor, o Prvoj proleterskoj NOU brigadi d njei'nom borbenom putu nije sve napisano. Na desetine manjih, ali vrlo važnih i značajnih barbi nije niti spomenuto. O partijsko-političkom, kulturno-prosyjeltnam i zabavnom radu i svakodnevnom životu među borcima i sa stanovništvom na putu kuda je Brigada prolazila nije detaljnije pisano, pa ni o ishrani i opskrbi.

Svjestan da će biti određenih propusta, grešaka, eventualno netočnih datuma i nedorečenih stvari, ipak smatram da sam donekle osvjetlio i predočio sliku o ratnom putu, barbama i naporima Prve proleterske i njezinom doprinosu pobjedi narodnooslobodilačke borbe i revolucije od 1941. do 1945. godine.

⁸⁵ Miloš Vuksanović, n. d., str.341.i342.

IZVORI I LITERATURA:

1. — Zbornik VII, tom I, knj. 1. Vojnoistorijski institut, Beograd.
2. — »Sutjeska«, knjiga 1, 2, izdanje Vojnoizdavački zavod »Vojno delo«, Beograd, 1960.
3. — »Prva proleterska«, knjiga 1, 2, izdanje Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, Beograd, 1963.
4. — »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945«, knjiga i, 2, izdanje Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963. i 1965.
5. — »Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945.«, izdanje Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.
6. — Jovan Božović »Ovdje Prva proleterska«, izdanje »Vojno delo«, Beograd, 1964.
7. — »Prvi crnogorski bataljon Prve proleterske brigade«, izdanje Beogradski-izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1977.
8. — Miloš Vuksanović »Prva proleterska brigada«, izdanje Narodna knjiga — ISI — Pobjeda, Beograd — Titograd, 1981.
9. — »Beogradski bataljon Prve proleterske NOU brigade«, izdanje NIRO EKSPORT PREŠ, Beograd, 1981.